

OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA TIMAR VE ZEAMET RUZNAMÇE DEFTERLERİ*

TIMAR AND ZEAMET RUZNAMÇE REGISTERS IN OTTOMAN HISTORY STUDIES

Leyla AKSU KILIÇ**

Özet

Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri, Osmanlı Devleti'nde timar sisteminin uygulanması ve işleyişine dair günlük muamelat hakkında detaylı veriler barındıran defter serilerinden birini oluşturmaktadır. Ruznamçe defterlerinin teşrifat ruznamçesi, ruznamçe isimli yevmiye defterleri ya da kazaskerlik ruznamçeleri gibi değişik şekilleri olmakla birlikte ibtidadan timar verme, terfi, nakil, becâyış gibi sebeplerle timar kayıtlarının günlük olarak tutulduğu timar ruznamçeleri, Osmanlı tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu defterler, özellikle ilgili vilayetlere ait timara hak kazanma ya da tımarı kaybetme sürecine dair geniş bir malumat sunmaktadır. Bu sürece ek olarak, tımarın tevcihâtındaki bürokratik muamelat ve ilgili vilayetdeki taşra idarecileri ile bu idarecilerle timar sahipleri arasındaki ilişkiler ağına da tanık olmak mümkündür.

Bu çalışmanın konusu da, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Katalogu Defterhane-i Amire fonunda bulunan *Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*'nin kaynaklık değeri üzerinedir. Bugüne değin üzerinde pek çalışılmayan bir kaynak grubu olan *Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*'nin dilinin çözülmesi ve kaynaklık değerinin anlaşılması, Osmanlı tarihi araştırmalarına mühim bir katkı sağlayacaktır. Çalışmada, Başbakanlık Devlet Arşivleri Defterhane-i Amire fonunda bulunan Karahisar-ı Şarki Sancağı'nın özellikle Ordu ve yöresine ait kısımlar incelenmiştir. Bu katalogta bulunan defterler, bilhassa XVI. yüzyılda yoğun olarak görülmeye başlanmış ve XVIII. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu uzun süreç içinde defterlerin tutulma sıklığı, tutulma şekli ve ihtiva ettiği verilerdeki süreklilikler ve değişimler, Osmanlı Devleti'nin ve timar sisteminin geçirdiği süreci tahlil etmek açısından önemlidir. *Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* de bu sürece kaynaklık eden önemli bir arşiv malzemesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda esas olarak, *Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*'nin Osmanlı tarihi araştırmalarındaki kaynak olarak kullanımına ilişkin bir metodolojik tahlil süreci üzerinde durulacak ve kaynak olarak kullanımına dair tespitler yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Ruznamçe Defterleri, Kaynak, Timar Sistemi

Abstract

Timar and Zeamet Ruznamçe Registers are one of the Ottoman registers which give detailed information on daily conduct of administration of Timar system in the Ottoman State. There are various forms of Ruznamçe Registers; such as ruznamçe of teşrifat, yevmiye registers named ruznamçe or ruznamçe of Kazaskerlik; but timar ruznamçe registers, which were logged daily due to reasons of distribution of timar, promotion, removal, transfer, exchange of posts (becayış), have an important place in the Ottoman history. These registers especially present extensive information on the process of granting a timar or losing a timar. Additionally it is possible to learn bureaucratic procedures during the granting of a timar, provincial administrators in the Timar territory and network of relationships between provincial administrators and timar holders.

*Bu çalışma; Leyla AKSU KILIÇ (2012). *Tarihi Süreç İçinde Timar Sistemi: Ordu Yöresi (1455-1839)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, künyeli tez çalışmasının verileri kullanılarak üretilmiştir. Aynı zamanda, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri" adlı bu çalışma, *IX. European Conference on Social and Behavioral Sciences*, (3-6, 2016) Paris. Sempozyumunda sözlü olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü e-posta: aksu980@hotmail.com

This paper is about the value of Timar and Zeamet Ruznamçe Registers, which are found in the reserve of Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Katalogu Defterhane-i Amire (General Directorate of Prime Ministry State Archives Catalogue of Ottoman Archive Defterhane-i Amire), as a resource. Deciphering the language of Timar and Zeamet Ruznamçe Registers, which have not been studied thoroughly, and appreciating their value as a resource would make a major contribution to Ottoman history studies. In this study Ordu region in Sancak of Karahisar-ı Şarki, which is found in the reserve of Başbakanlık Devlet Arşivleri Defterhane-i Amire (Prime Ministry State Archives Defterhane-i Amire), will be examined. The registers in this catalogue were especially started to be frequently seen in the sixteenth century and continued to be seen until mid-way through the eighteenth century. Information on how frequent these registers were kept, their method and style, continuities and changes in data they contain is very important in order to analyze the process that the Ottoman State and timar system underwent. Timar and Zeamet Ruznamçe Registers are important archival sources which became a witness to this process. Thus in this paper we will put emphasis on methodological analysis regarding to the usage and value of Timar and Zeamet Ruznamçe Registers as a resource in Ottoman history studies.

Keywords: The Ottoman State, Ruznamçe Registers, source, Timar System

Giriş

XIII. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar hüküm sürmüş ve üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı Devleti, uzun soluklu bir siyasal kuruluş olarak, klasik, klasik sonrası ve modernleşme olarak üç evrede incelenmektedir.¹ Klasik dönem, devletin kurumsallaştığı ve devletin temel aygıtı olan sistemlerin oluşturulduğu bir zaman dilimi olarak değerlendirilmekte ve bu dönem, Osmanlı tarihçilerinin genel kabulüne göre XVII. yüzyılın başlarına kadar devam etmektedir. Osmanlı Devleti'nin temelini oluşturan iki kurum ise, Timar Sistemi ve Kul Sistemi/Kapıkulu Sistemi'dir. Bu iki sistemin, devletin merkezî mutlak bir niteliğe kavuşmasında ve uygulanmasında ve dahi padişah otoritesinin ülkenin her bir yanında etkili olmasında önemli rol oynadığı görülmektedir (Ergenç, 1999: 32). Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar süren hâkimiyetini ve farklı coğrafyalardaki varlığını etkin bir şekilde sürdürebilmesi, bu kurumlarını etkin biçimde kullanabilmesi ile doğru orantılıdır ki; uzun zaman, savaş meydanlarındaki yenilmezliğini sağlayan bir güce sahip olması, devletin temel kurumlarından biri olan timar sistemini etkili biçimde kullanmasına, Müslüman ve gayrimüslim halkı gözetim ve denetim altında tutmasına bağlanmaktadır (Beldiceanu, 1985: 1).

¹ Tarihî olay ve olguların incelenmesi/araştırılması için dönemlere ayrılarak inceleme önemlidir. Bu durum bilimsel bir araştırma için ön şart konumundadır. Her bir medeniyet kendi morfolojik biçimine ve öz değerlerine göre işlerken, kendi gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık dönemleri vardır. Medeniyetlerin kendi iç dinamiklerine, yüzleştikleri etkileşimlere bağlı ilerleyen bir gelişme aşamaları, tarihsel seyirleri, farklı ritimleri ve farklı kültürler serisi, değerler seti ve ideal kişilikleri ile medeniyet tiplerini ortaya çıkarmamıza yardımcı olur. Ayrıca belirgin bir şekilde farklılaşan bir kültürel dönem ile onun ardından gelen dönem arasındaki değişimi belirleyebiliriz. Kısacası insan tipi, kültürel anlayışı ve zihin dünyası, ekonomik karakteri ve siyasal yapısı kendi içinde nispeten bir bütün teşkil eden dönemler ayırıcı vasıflarıyla ortaya konmadan, o devirlere ilişkin olayların anlaşılması ve yorumlanması sınırlı kalacaktır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesi üzerinde sıkça durdurulan bir mevzuudur. Bu konuda bkz. Özer Ergenç (1999). "Osmanlı Klâsik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar", *Osmanlı*, Cilt:4, s. 32-39.

Barkan, Osmanlı Devleti'nin temel yapı taşlarından biri olan tımarı “*Osmanlı İmparatorluğu'nda geçimlerini veya hizmetlerine ait masraflarını karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsili salahiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına ve bu arada bilhassa defter yazularındaki senelik geliri 20000 akçeye kadar olan askeri dirliklere verilen isim*”² olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda prekapitalist ekonomik düzeyde büyük ve kuvvetli bir devleti ayakta tutabilmenin özgün ve başarılı bir yolu olarak kendini dayattığı bir sistem şeklinde yorumlanmaktadır. Doğu ve Batı'da çeşitli dönemlerde türlü şekillerde var olmuş ve uygulanmış olan benzer usuller, Osmanlı Devleti'nde tımarlı sipahi denilen bir eyalet süvari ordusunun teşkilatlandırılmasında asırlarca başarıyla kullanılmıştır.³ Tımar sisteminin uygulanması İnalıcık'ın deyiimiyle “*bir memleketin Osmanlı devletine ilhakı demek, orasının tahrir tabi tutulması*”⁴ anlamına gelmektedir. Bu durum Barkan tarafından “*yeni fethedilen bölgede, eğer burada tımar sistemi uygulanacaksa, yapılan tahrir işlemi, bölgenin mevcut durumunu ortaya çıkarmakta, böylece Osmanlı Devleti'nin uygulayacağı idarî teşkilatın çerçevesi belirlenebilmektedir*”⁵ şeklinde yorumlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde tımar sistemi temelde üç önemli fonksiyonu yerine getirmiştir. Bu fonksiyonlardan ilki, sistemin askerî yönüdür. Devlet, tımar sistemi sayesinde dönemin şartları çerçevesinde toplanması mümkün olmayan miktardaki vergiyi sipahiye tahsis ederek, büyük bir harcamaya girmeden muazzam bir orduya

² Bu tanım, tahrir sürecinin tamamlanmasının ardından bir eyalete ve sancağa ait vergi ve gelirlerin has, zeamet ve tımar olmak üzere üç dirliğe ayrılması ve kişilerin rütbe ve derecelerine göre tevcih edilmesi durumu olarak da açıklanabilir. Ömer Lütfi Barkan (1993). “Tımar”, *İslam Ansiklopedisi*, C.XII/I, (MEB), İstanbul, 1993. s. 286.

³ Prekapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu toplumlarda, para kullanımını yaygın olmadığı için toprak kirası veya vergi biçimindeki artık değerın nakdî olarak tahsil edilmesi mümkün değildir. O günün koşulları içerisinde aynı olarak toplanan ürünlerin pazara taşınarak paraya çevrilip, merkezi devletin asker ve memurlarına maaş olarak dağıtılması yine mümkün gözükmemektedir. H. Veli Aydın (2001). “Tımar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler”, *OTAM*, Sayı: 12, 2001, s.66.

⁴ Bilindiği üzere, “*tahrir ekseriyâ hemen fethi müteakip yapılır. Osmanlı fethinin başlıca husûsiyeti ve içtimâî neticeleri bu tahrir defterlerinin incelenmesinden meydana çıkmaktadır.*” Halil İnalıcık (1988). “Mehmed II”, *İslam Ansiklopedisi* (MEB), C: VII, s. 518.

⁵ Barkan'ın deyiimiyle; “*yeni fethedilmiş olan memleketlerin sultanın mülküne katılmasını resmen ve hukuk bakımından tesbit etmek ve bölgenin bir envanterleri tertip edilerek devir ve teslim işini tamamlamak*” tahririn icabındandır. Çünkü Osmanlı'ya göre bir bölgenin fethini müteakiben tahririn yapılıp, defterinin yazılması Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesi manasına gelmekte idi. Bu tahririn yapılması için iki-üç yıllık bir zaman dilimi öngörülmüştür. Buradaki amaç, yeni fethedilen bölge halkının yeni bir düzene (yani Osmanlı hâkimiyetine) adaptasyonunda yaşanabilecek herhangi bir olumsuz reaksiyonun önüne geçmektir. O sebeple ki; bu iş ile ilgili imparatorluk tarafından çeşitli emir ve tavsiyeler verilmiştir. Şark Serdarı Ferhad Paşa'ya 1588/996 tarihinde gönderilen ferman bu konuda önemli bir örnek olarak zikredilmiştir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan - Enver Meriçli (1988). *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.XVI.

sahip olabiliyordu. Sistemin ikinci fonksiyonu idarî yönüdür. Devlet, görevlendirdiği ve doğrudan merkeze bağlı olan askerlerle hâkimiyetini ülkenin dört bir yanında hissettirmektedir. Bu şekilde merkezdeki devlet hem reayanın güvenliğini sağlayabilmekte hem de tehdit unsurlarını ortadan kaldırabilmektedir. Sistemin üçüncü fonksiyonu ise malî yönüdür. Eski dünyanın şartları itibariyle devletin mali örgütü organize edecek görevli yetiştirmesi ve finanse etmesi mümkün değildi. Miri arazide tımar sistemi vasıtasıyla devlet, eyaletlerden toplanacak aynı vergiler için çok sayıda memur görevlendirmekten kurtulmakta ve vergi kaynağını da güvence altına almaktadır. Böylece topraklarının büyük bir kısmını kontrol altında tutan devlet, merkezi hazineden yüklü harcamalar yapmadan dönemin şartları itibariyle güçlü bir orduya da sahip olmaktadır. Sistemin fonksiyonel yönüne dair açıklamalar bu çerçevede şekillenirken, Osmanlı iktisadiyatına dair eski ve yeni açıklamalar ve modellemeler de var olmaktadır.⁶

Bu çalışmada da, Osmanlı'nın başarısının temel taşlarından biri olarak görülen tımar sistemine kaynaklık eden *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* **konu** alınmıştır. Bugüne değin, tımar sistemi ile ilgili çalışmalarda daha ziyade Tahrir Defterlerinin kullanıldığı görülmektedir. Osmanlı coğrafyasında özellikle tahrirler çağı olarak da adlandırabileceğimiz XVI. yüzyıldan sonra tımar sisteminin işleyişine dair kaynaklar sınırlı kalmaktadır. *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*'nin erken tarihlerden itibaren düzenli bir şekilde tutulduğu ve tahrirlerin son bulduğu zaman diliminden sonra da tutulmaya devam ettiği görülmektedir. Bu cümleden olarak, başta tımar sisteminin uygulanışı, işleyişi ve çözülüşü olmak üzere, Osmanlı tarihi açısından *Tımar ve Zeamet*

⁶ Osmanlı elitinin iktisadî hayatla ilgili tavırlarında anlaşılması son derece güç verilerle karşılaşmış olması, Genç'in, bu tavırları "Osmanlı yönetim elitinin zihni koordinat sistemi" diye adlandırdığı bir model yoluyla yorumlamasıyla sonuçlanır. Başka bir ifadeyle, Osmanlı yönetim elitinin ekonomi ve devlet yönetimine yaklaşımlarındaki neredeyse paradoksal unsurlar, Genç tarafından önerilen üçlü teorik model, yani provizyonizm, fiskalizm ve gelenekçilik ilkeleri yardımıyla açıklanacaktır. Provizyonizm ilkesi (iaşe ilkesi), ekonomik faaliyetin amacının insanların ihtiyaçlarının karşılanması olarak anlaşılmasıdır. Böylece, bu ilke doğrultusunda "üretilen mal ve hizmetlerin, mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedef" olacaktır. Öte yandan gelenekçilik ilkesi, bir iktisadî politika ilkesi olarak "üretim ve tüketimin dengede" tutulması, yani "düzenlemelerin değişmeden kalmasını sağlamak", daha geniş toplumsal bir bağlamda ise kadim olanın iyi olarak görünmesidir. Genç'in modellemeye çalıştığı "zihni koordinat sistemi"nin üçüncü ayağı ise fiskalizm ilkesidir. Fiskalizm devlete ait gelirlerin en yüksek düzeye çıkarılması ve bunun dolaylı bir sonucu olarak harcamaların kısılması anlamına gelmektedir. Genç geliştirdiği bu üçlü model ile Osmanlı elitinin özellikle devlet ve ekonomi yönetimindeki kararlarının bir açıklamasını sunmaya çalışır. Mehmet Genç (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Yayınları, İstanbul, s.60-67.

Ruznamçe Defterleri'nin ihtiva ettiği verileri tasnif ve tahlil etmek büyük bir önem kazanmaktadır.

Çalışmanın **mekânını** ise Osmanlı döneminde Karahisar-ı Şarki Sancağı sınırları içinde yer alan Ordu yöresi oluşturmaktadır. Ordu yöresi örneklemeden hareketle uzun bir zaman diliminde adı geçen defterlerin kaynak olarak ihtiva ettiği verilerdeki değişim ve süreklilikler takip edilmeye çalışılmıştır. Adı geçen belge serileri Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)ndan temin edilmiştir. Belgeler, tımarın “küçük aktörleri” olarak adlandırılan “tımarlı sipahiler”, “gelir grupları-dirlik miktarları” “tımarın intikali ve tevcihati” ve bu süreçteki “ilişkiler ağı” olmak üzere birçok yönden veri ihtiva etmektedir. *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*'nden hareketle, dar bir mekân üzerinde uzun bir zaman dilimini kapsayan bir çalışma, tımar sistemi ve bu sistemin geçirdiği süreklilik ve değişim sürecini gösterecek tanıklıklar ortaya koyabilmektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere bu çalışmada da bu **yöntem** benimsenmiş ve Ordu yöresi örnekleminde *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* kaynaklığında tımar sisteminin değişim ve dönüşümü perspektifinden konuya yaklaşılmıştır. Buradan hareketle de, adı geçen defter serisinin Osmanlı tarihi çalışmalarındaki kaynaklık değeri üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Kaynaklara dair: Osmanlı tarihi çalışmalarına dair önemli bir kaynak grubu olan *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*'nin bu çalışmadaki yerini göstermesi açısından kısaca kaynakları tanıtabiliriz; Karahisar-ı Şarki Sancağı'na ait Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* tasnifinde 132 adet defter kaydı bulunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tımar-Ruznamçe katalogunda bulunan 132 defter kaydından 117'sinin -1541 tarihli 2 gömlek numaralı defterden 1743 tarihli 1030 gömlek numaralı deftere kadar- *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defteri* olduğu; geriye kalan 15 adet defterin -1744 tarihli 1044 gömlek numaralı defterden 1831 tarihli 2094 gömlek numaralı deftere kadar- *Cebe-Yoklama Defteri* olduğu tespit edilmiştir. Bu tabloya göre XVI. yüzyılın ikinci yarısında başlayan *Tımar ve Zeamet Ruznamçe* kayıtları XVIII. yüzyılın ortalarına kadar tutulmaya devam edilmiştir. İlk olarak 1540'lı yıllarda gördüğümüz *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* altmış yıllık bir zaman diliminde on sekiz adet tutulmuş iken bu sayı XVII. yüzyıl boyunca seksen dört adete çıkmıştır. Bu defterlerin 1580'li ve 1590'lı yıllarda yoğunlaştığı görülmektedir. 1540-1580 yılları arasında toplam 6 adet olan *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*, 1580'li

ve 1590'lı yıllarda 12 adet tutulmuştur. Görüldüğü gibi *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterlerinin* tutulma oranı zaman içinde giderek yoğunlaşmıştır.

XVII. yüzyılın ilk yarısına ait 41, ikinci yarısına ait ise 43 adet *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defteri* vardır. Bu durum yüzyıl içinde defter tutma trendinin aynı oranda devam ettiğini göstermektedir. XVI. ve XVII. yüzyılı defter tutma geleneği açısından karşılaştırdığımızda, XVII. yüzyılda XVI. yüzyılın yaklaşık olarak 3 katı oranında defter tutulduğu görülmektedir. XVII. yüzyılda 84 adet *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* mevcuttur. XVIII. yüzyılda bu sayı 12'ye düşmüştür. Zira 1743 tarihinden sonra *Cebe-Yoklama Defterleri* tutulmaya başlanmıştır. Tabi burada belli bir dönemden sonra *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*'nin yerini *Cebe-Yoklama Defterleri*'nin aldığı görülmektedir.

I- Tımar Ve Zeamet Ruznamçe Defterlerindeki Verilerin Analizi

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri'ndeki verilerin, devletin temel kurumlarından biri olan tımar sisteminin uygulanışı ve işleyiş mekanizması üzerine önemli veriler sunduğu yukarıda ifade edilmişti. Adı geçen defter grubunun sunduğu veriler temelde üç ana başlık altında incelenebilir. Bunlardan ilki, tımar sisteminin küçük ama rolleri itibarıyla büyük aktörleri olan tımarlı sipahilerdir. Bu defter grubundaki veriler, tımarın işleyişinde önemli rol alan "tımar sisteminin aktörleri" olarak adlandırılabilir olan tımarlı sipahiler konusunda detaylı veri sunmaktadır. Defterlerden elde edilebilen ikinci grup veri ise, tımar sisteminin işlevsel boyutuna dairdir. Bu defterlerin, Osmanlı'nın özellikle XVI, XVII ve XVIII. yüzyıllara ait veriler sunduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu yüzyıllardaki tımarlı sipahiler ve tımar-zeamet sahibi kimselerin detaylı olarak dökümünü yapmak mümkün gözükmemektedir. Ayrıca, Ruznamçe defterleri vasıtasıyla Tahrir defterlerinde kayıtlarına rastlanan tımarlı sipahilerin, tımar veya zeamet sahibi olma süreçlerine dair tafsilatlı bilgi sağlanmaktadır. Aynı zamanda Ruznamçeler aracılığıyla tımarlı sipahilerin fiziksel özelliklerine dair de bilgilere ulaşılabilir. Üçüncü tür veri ise, Osmanlı bürokratik muamelesine göre tımar sisteminin işleyişine ilişkindir.

A-Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri ve Tımar Sisteminin Aktörleri

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri'ndeki verilerden hareketle, bir bölge ya da yöredeki tımar ve zeamet sahibi tımarlı sipahilerin gelir dağılımlarını gösteren -

sayısına ve oranlarına ilişkin- bir tablo ortaya konulabilir. Bu cümleden olarak, Ordu yöresi örneğinde XVI-XVII. ve XVIII. Yüzyıllar olmak üzere ortalama üç yüzyıllık zaman içindeki tımarlı sipahilerin –tımar ve zeamet oranlarını gösteren- yüzdeler dilimleri şu şekildedir; XVI. yüzyılda Ordu ve yöresindeki tımarlı sipahilerin gelir dağılımında, zeamet ve tımar sahibi sipahilerin oranları arasında büyük bir fark mevcuttur. Yöre genel olarak geliri daha az miktarda olan sipahilerden oluşmaktadır. Bunların içindeki en büyük dilimi, yüzde otuz sekizlik ile geliri 2001-3000 akçe olan kısım oluşturmaktadır. Devamındaki dilimde ise yüzde yüzlük bir düşüş göstermektedir. Yüzde on altılık dilimde 1000-2000 akçeden oluşan düşük gelir grubu gelmektedir. Üçüncü sırayı ise yüzde dokuz ile 3001-4000 akçelik gelir grubu oluşturmaktadır. Dördüncü dilimde ise yüzde sekiz ile 5001-6000 akçe arasındaki grup oluşturmaktadır; yüzde dördünlük dilimde 7001-8000 ile 20001-30000 akçelik gelir grupları yer almaktadır. Bu durum daha büyük gelir gruplarının daha küçük yüzdeler içinde yer aldığı göstermektedir. Küçük tımar parçalarından zeamete doğru gelir kategorilerinin paydalar küçülmektedir. Buradan hareketle, tımar sistemi içinde zeamet grubunun alt basamağını oluşturan 20000 akçeden sonrasında yüzdelerin düştüğü ya da tamamen yok olduğu söylenebilir. (Aksu, 2012: 76). *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*'ne göre XVII. yüzyılda Ordu ve yöresindeki tımarlı sipahilerin gelir dağılımı XVI. yüzyıldaki tabloyla benzeşmektedir. Yöre, XVI. yüzyılda olduğu gibi XVII. yüzyılda da genel olarak geliri daha az miktarda olan sipahilerden oluşmaktadır. XVII. yüzyılda Ordu ve yöresindeki tımarlı sipahilerin gelir dağılımını gösteren pastaya göre, en büyük dilimi yüzde yirmi sekiz ile 2001-3000 akçe arasındaki gelir grubu oluşturmaktadır. Onu yüzde on altı ile 1000-2000 akçe arasındaki tımar hissesi takip etmektedir. Buraya kadar XVII. ile XVI. yüzyıl arasındaki tablo benzer eğilimler içindedir. Ancak XVII. Yüzyılda, XVI. yüzyıldan farklı olarak 999 akçeden az olan tımar hissesini oluşturan yüzde on dördünlük üçüncü bir dilim vardır. XVII. yüzyıldaki dördüncü paydayı yüzde dokuz ile 5001-6000 akçelik gelir kategorisi oluşturmaktadır. Onu yüzde sekiz ile 3001-4000 akçelik dilim izlemektedir. Ordu ve yöresinde XVII. yüzyılda tımar sistemindeki dirlik sahiplerinin daha ziyade küçük hisselerle sahip tımarlılardan oluştuğu görülmektedir. Bu şekilde küçülen dilimler, zeamet hisselerini gösterir bir sonuç vermektedir. Yüzde yedilik dilimde 10001-20000 akçelik hisseye sahip tımarlılar vardır. Yüzde beşlik dilimde ise, 4001-5000 akçelik tımar hissesi ve 20001-30000 akçelik zeamet hisseleri yer almaktadırlar. Bu yüzyılda has statüsüne sahip -100000 akçenin

üzerinde- bir hisseyi gösterir bir kayıt da mevcuttur. Bu durum, XVI. yüzyıla göre XVII. yüzyılı farklı kılan bir unsurdur. (Aksu, 2012: 77-78) *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*'ne göre XVIII. yüzyılda Ordu ve yöresindeki tımarlı sipahilerin gelir dağılımı XVI. ve XVII. yüzyıldaki tablodan farklı bir görünüm içindedir. Yöre, XVI. ve XVII. yüzyılda daha ziyade tımar hissesi tasarruf eden dirlik sahiplerinden meydana gelirken, XVIII. yüzyılda bu gelir kategorilerindeki durum değişmektedir. Buna göre, en büyük payda yüzde on dokuz ile 5001-6000 akçelik tımar hissesi ile 1001-2000 akçe arasındaki tımar hissesini oluşturan gelir kategorilerinde yer almaktadır. 2001-3000 akçelik gelir dilimi XVI. ve XVII. yüzyılda yöredeki en büyük gelir kategorisine sahipken; XVIII. yüzyılda 5001-6000 akçe ile 10001-20000 akçelik yüksek ya da yükseğe yakın gelir gruplarına doğru bir kayma olmuştur. Bu yüzyıla ait gelir kategorisindeki ikinci dilimi yüzde on üç ile bir zeamet hissesi olan 20001-30000 akçelik kısım almaktadır. Yüzde on birlik yüzde ile 4001-5000 akçelik hisse bu yüzyılın üçüncü büyük dilimini; yüzde dokuz ile 3001-4000 akçelik gelir kategorisi dördüncü dilimi oluşturduğu görülmektedir. Devamında ise, yüzde yedilik bir dilimle 6001-7000 akçelik hisse ve 9001-10000 akçelik hisseler gelir dağılımındaki beşinci sırada yer almaktadır. Pastanın yüzde dörtlük dilimi, 8001-9000 akçelik hisse sahipleri ile 2001-3000 akçelik gelir sahiplerinden meydana gelmektedir. XVI. ve XVII. yüzyıldaki gelir kategorilerini gösteren grafikte en büyük dilimi oluşturan 2001-3000 akçelik kategori, XVIII. yüzyılda en son da yer almaktadır. Netice itibarıyla, XVIII. yüzyılda Ordu ve yöresindeki tımar ve zeamet sahibi grupları gösteren bu grafikten hareketle, yörenin dirlik ve dirlik sahiplerinin daha ziyade 20000 akçeden az olan tımar hisselerini gösteren dirliklere sahip oldukları, 20000 akçe üzerindeki zeamet hisselerinin daha az miktarda olduğu söylenebilmektedir. 100000'in üzerindeki has hissesine bu yüzyılda hiç rastlanmamıştır (Aksu, 2012:41-55).

Tımar ve Zeamet Defterleri'nden hareketle yapılacak bir analizle, tımar veya zeamet sahibi bir ailenin yüzyıllar süren tasarruf sürecine tanık olmak da mümkündür. Defter serileri üzerinde bu hususa dair bir analiz yapıldığında karşımıza bu türden çok sayıda örnek çıkmaktadır. Meselâ, Milas'ın büyük zaimlerinden biri, TD 336'ya göre 66300 akçe ile Dergâh-ı Ali Çavuşlarından "Zeamet-i Mustafa Çavuş'tur"⁷. TD 336'dan ortalama 17 yıl sonrasına denk gelen 381 numaralı (1618) Ruznamçe defterinde Mustafa Çavuş'un oğlu olduğu düşünülen Dergâh-ı Mualla Çavuşlarından "Osman

⁷ TTD 336-115/A.

Çavuş veled-i Mustafa Çavuş” tespit edilmiştir. Buna göre “*fâriğ-i Mehmed tahvilinden elinde olan yirmi bin dört yüz akçe zeamete biriktirilüp cümle zeameti kırk iki bin dört yüz olmak üzere*” Osman Çavuş’a tımarının tevcih edildiği görülmektedir. Bu kayıttan ortalama 14 yıl sonrasına denk gelen 536 numaralı (1632) ruznamçe defterine göre Osman’ın oğlu olduğu düşünülen Mehmed’in “aynı yer” ve “aynı miktar”da zeamet kaydına tesadüf edilmektedir. Buna göre “*sene 1041 Ramazanının yirminci gününden berü hizmetlerde ve halen ferman olunan yoklamada mevcut ve vilayette sakin olduğuna alaybeyisi şehâdet etmeğın*”⁸ Mehmed’e tımarının tevcihi için tezkire verildiği görülmektedir. Sonuç olarak; yöreye ait icmal ve ruznamçe defterlerinin karşılıklı analiziyle “dededen toruna” üç kuşak boyunca tımarın intikal ettiğini gösterir kayıtları ortaya koymak mümkün olabilmektedir.

Yöreye ait Ruznamçe defterlerindeki 1639 tarihli bir kayıt, Karahisar-ı Şarki Sancağı Kesbil nahiyesinden zeamet sahibi ‘Seyyid Halil veled-i Yusuf’a dairdir. Buna göre, Karahisar-ı Şarki Sancağı Kesbil nahiyesinden “Meliklü” adlı karye ve gayrinde on altı bin altı yüz akçe zeamete mutasarrıf olan Seyyid Yusuf fevt olduğundan zeameti mahlûl olmuştur. Seyyid Halil, Seyyid Yusuf’un sahîh sulbi oğlu olduğunu ve on altı bin altı yüz elli akçe tımarın ‘*sefer eşmek ve zeametinde sakin olmak*’ şartıyla kendisine tevcih olunup tahvilname verilmesini istemektedir. Halil, yarar ve emektar olup “Akdamar Kalesi” muhafazasında; “Tuna Seferi”nde ve muhaberelelerinde külli hizmette bulunduğunu ancak elinde dirliği olmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine on altı bin altı yüz elli akçe müteveffa babası Seyyid Yusuf tahvilinden olmak üzere toplamda yirmi bin akçelik tımar, Seyyid Halil’e tevcih olunup tezkire verilmesine karar kılınmıştır.⁹ Halil’in “*uzun boylu, ela gözlü, çatuk kaşlı, buğday alunlu*” olduğu da görülmektedir. Bundan 31 yıl gibi uzun bir süre sonrasına denk gelen 1670 tarihli kayda göre, Halil’den oğlu Seyyid İbrahim’e tımarın intikal ettiği görülmektedir.¹⁰ Aynı zamanda bu kayda göre İbrahim “*uzun boylu, ela gözlü, açık kaşlı ve kumral*” olarak tasvir edilmektedir ki, bu fiziki özellikleri ile babası Halil ile büyük bir benzerlik göstermektedir.

XVI. yüzyıl sonlarına denk gelen 1590 tarihli bir kayıttan ise, Karahisar-ı Şarki Sancağı Ordu nahiyesinde zaim olan Ramazan ile karşılaşmaktadır. Bu kayıt

⁸ DFE.RZ.d. 536-1043 tarihli kayıt.

⁹ DFE.RZ.d. 565-1048 tarihli kayıt.

¹⁰ DFE.RZ.d. 892-1080 tarihli kayıt. Bu kayda göre, Karahisar-ı Şarki Sancağı’nda Kesbil nahiyesinde ‘Meliklü’ adlı karye ve gayrinde yirmi bin akçe zeamete mutasarrıf olan Seyyid Halil fevt olup zeameti mahlûl olmuştur ve elinde olan on altı bin akçe tımarı oğulları İbrahim’e intikal etmiştir. Bunun için fevt olan Seyyid Halil tahvilinden verilen İbrahim’e tevcih olunup berat-ı alıšan için tezkire verilmiştir.

diğerlerinden biraz daha farklı bir içeriğe sahiptir. Diğer kayıtlarda daha ziyade tımarın intikali veya tevcihi hususlarına dair verilerle karşılaşılmaktadır. Bu kayıta ise, tımar tasarrufunda sorun yaşayan bir zaimin, durumu merkeze bildirmesi ve yardım isteyişine tanık olunmaktadır. Buna göre Ramazan Dergâh-ı Muallâ'ya giderek Karahisar-ı Şarki Sancağı Ordu nahiyesine bağlı “Karacaömer” adlı karye ve gayrinden yirmi beş bin dokuz yüz doksan dokuz akçelik tımara mutasarrıf olduğunu bildirmektedir. Buna göre Ramazan ile Bayramlı kadısı olan Osman ve Sinan'ın adamları arasında bazı sıkıntıların geliştiğini arz edilmektedir. Aynı zamanda Dergâh-ı Mualla Çavuşları'ndan İsmail Çavuş ile tımar sahibi Ramazan, Cafer, Geylan, Ali, Şaban ve Mehmed adlı kimselerin hizmetleri hususunda da bazı sıkıntılar doğmuştur. Bundan dolayı zeametleri Mehmed ve Hüseyin adlı kimselere tevcih edilmiştir. Sabıkan Erzurum Beylerbeyisi Cafer, Rum Beylerbeyisi Mehmed ve Karahisar Sancağı Beyi südde-i saâdete mektup göndererek, bu durumdan dolayı ziyadesiyle zulüm yaşandığını bildirmişlerdir. Emr-i şerif gereğince yukarıda adı geçenlerin adamlar vilayette teftiş edilmiştir. Neticede, Ramazan adlı sipahinin sekban olmadığı görülmüş ve Ramazan zeametinde kaydedilmiştir. Tımarı da yirmi beş bin dokuz yüz altmış altı akçelik üzere tevcih olunup, beratı yenilenerek “*tecdid-i berat-ı hümayun*” için tezkire verilmiştir.¹¹ Bu kayıttan 23 yıl sonrasına denk gelen 1613 tarihli ruznamçe kaydında tekrar karşılaştığımız Ramazan'ın sefer-i hümayuna varmayan Bilal tahvilinden tevcih olunan tımarının beratının zayi olduğunu bildirdiği görülmektedir. Buna göre Ramazan'ın, Bilal tahvilinden olan tımarına zayi kaydından “*tecdid-i berat-ı alişan*” için tezkire verilmiştir.¹²

Yukarıdaki örnek kayıtlarda da görüldüğü üzere, *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*'nden hareketle Ordu yöresi örnekleminde tımar ve zeamet sahibi tımarlı sipahilere dair yapılan süreç analizinde birçok kayıta ulaşmak mümkündür. Bu türden başka bir kayıta ise, tımarın intikali şu şekilde cereyan etmektedir; 1597 tarihli bir kayda göre, Karahisar-ı Şarki Sancağı Bucak nahiyesinden Mustafa Çavuş veled-i İsmail (An Çavuşan-ı Dergâh-ı Âli) bir zeamet sahibidir.¹³ 1611 tarihinde –ilk kayıttan

¹¹ DFE.RZ.d. 117-998 tarihli kayıt.

¹² DFE.RZ.d. 333-1022 tarihli kayıt.

¹³ Bu kayda göre “*Müşarunileyh beratı mücebince tasarrufunda olan bu yirmi bir bin dört yüz elli akçe tımarı müceddeden tahrir olunup tashih olunup bu yirmi bir bin dört yüz akçe tımara duhul-ı ahari olmayan bin sekiz yüz elli akçe ziyadesiyle kayd-ı ceddiden tevcih edesuz deyu tezkire verilmiştir. kanun-ı kadim üzere dergah-ı ali çavuşlarından İsmail Çavuş oğlu Mustafa'ya çavuşluk verilmek ricasını arz*

ortalama 14 yıl sonra- Dergâh-ı Âli Çavuşlarından İsmail Çavuş oğlu Mustafa Çavuş'a ait zeamet kaydından Karahisar-ı Şarki Sancağı Bucak nahiyesinde "Kılıçlı" adlı karye ve gayrinde kırk dört bin üç yüz yirmi akçeye altı bin doksan noksanıyla kırk dokuz bin dokuz yüz yirmi beş akçelik üzere mutasarrıf olduğu ve tımarının beratı gereğince "o miktar noksan olduğunu" ve yine İhtiyar nahiyesinde "İmanşah" adlı karyeden üç bin akçe hisse tımar kendi tımarı içinde olduğundan başka kimseye verilmeyip "defter-i icmalde mahlûldür" diye, bundan önce serdar olan Mecid Paşa tarafından kendisine noksanı için tevcih olunup tahvil mektubu verildiğini bildirip rica etmiştir. "Mezkûrun noksanı için tevcih edip tezkiresini veresiniz" diye Sefer Paşa'ya hükm-i şerif verilmiştir. Ve "zikrolunan üç bin akçe hisse tımar üzere kimesnenin tasarrufunda olmayıp mahlûl olmağın elinde kalan zeameti ile biriktirilip kırk dokuz bin dokuz yüz yirmi beş akçe olup noksanı için" tevcih olunup berat-ı alişan için tezkire verilmiştir.¹⁴ Bu tarihten ortalama 22 sene sonraki 1633 tarihli ruznamçe kaydına göre, Karahisar-ı Şarki Sancağı Bucak nahiyesinden Mustafa Çavuş veled-i İsmail'e "zikrolunan otuz yedi bin sekiz yüz elli akçe zeamete toplam kırk dokuz bin dokuz yüz yirmi dokuz akçelik üzere hizmetlerde ve halen ferman olunan yoklamada mevcut ve vilayette sakin olduğuna alaybeyisi şehâdet etmeğın ber-muceb-i emr-i ali müceddeden tevcih olunup berat-ı alişan için tezkire verildiği"¹⁵ kaydedilmektedir. Netice itibariyle, Dergâh-ı Âli Çavuşlarından "Mustafa Çavuş veled-i İsmail" ilk olarak 1597'de tespit edilmektedir. Sonrasında, sırasıyla 1611 ve 1633 tarihlerinde de görülen "Mustafa Çavuş veled-i İsmail" ortalama 45 yıllık bir zaman dilimi içinde bölgede zaim olarak bulunmuş görünmektedir.

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri'nden hareketle Ordu yöresi örneklemindeki tımarlı sipahilere dair süreç analizine dair bir başka örnek şu şekildedir; Karahisar-ı Şarki Sancağı Bolaman nahiyesinden Rüstem Çavuş (An-çavuşan-ı Dergâh-ı Âli) adlı zaim ait 1589 tarihli kayıta göre, Karahisar-ı Şarki Sancağı'nda yirmi dört bin dokuz yüz akçelik tımar mutasarrıf olan Rüstem arzuhal sunup, kadimi emektar olduğunu, vaki olan seferlerde sefer eyleyip, Tebriz'de ve Gence'de yoldaşlık ettiğini bildirerek Dergâh-ı Âli Çavuşluğu rica etmiştir. Buna mukabil, Asitane-i Saâdetten Reisülküttab olan Hamza imzasıyla çavuşluk beratına ilhak olunması buyrulmuş ve

edilmiş ve dergah-ı ali çavuşluğu ile İsmail çavuş oğlu adı geçen Mustafa Çavuş'a berat-ı alişan için tezkire verildi" DFE.RZ.d. 200-1006 tarihli kayıt.

¹⁴ DFE.RZ.d. 321-1014 tarihli kayıt.

¹⁵ DFE.RZ.d. 536-1042 tarihli kayıt

suret-i ruus defterhanesinde kaydolunarak Dergâh-ı Âli Çavuşluğu beratı verilmiştir.¹⁶ 1618 tarihine gelindiğinde ise Karahisar-ı Şarki Sancağı Bolaman nahiyesinde Mehmed veled-i Rüstem adıyla kayıtlı belgeye göre ise, 28 yıl önce Dergâh-ı Ali Çavuşluğu'na kavuşan Rüstem Çavuş'un oğlu olduğu düşünülen Mehmed tespit edilebilmektedir. Rüstem Çavuş'un oğlu Mehmed'in Karahisar-ı Şarki Sancağı Bolaman nahiyesinde "Arslan" adlı karye ve gayrinden altı bin iki yüz akçe hissenin Mahmud adlı kimseden fâriğ olduğunu ve kendisine tevcih edilmesini istediği ve "*feragat eyleyen Mahmud tahvilinden Rüstem Çavuş oğlu Mehmed'e tevcih ve mukarrer kılınup der-i devletten berat-ı cedid-i alişan için tezkire verildiği*"¹⁷ kayıt altına alınmıştır. Yukarıdaki kayıta da olduğu üzere "tımara babadan oğula intikali" ve 2 kuşak boyunca aynı ailede devam ettiği görülmektedir. Bu durum, bir zaimin elindeki tımara hemen hemen bir çeyrek yüzyıl aynı ailede kaldığı şeklinde de yorumlanabilir.

XVI. yüzyılın sonlarına denk gelen 1581 tarihli bir başka kayıt, Karahisar-ı Şarki Sancağı Çamaş nahiyesinden Rüstem veled-i Mahmud Çavuş'a aittir. Bu kayda göre Rüstem dergâh-ı muallâya gelip; Karahisar-ı Şarki Sancağı'nda beratı gereğince altı bin yedi yüz elli akçe tımara mutasarrıf olduğunu bildirmiş ve "*müteveffa babası Mahmud Çavuş tahvilinden mahlûldür deyu*" kendisine verilmesini rica etmiştir. Erzurum Beylerbeyine hükm-i şerif verildikten sonra müteveffa babası tahvilinden toplam yedi bin yedi yüz elli akçelik tımar Rüstem'e tevcih olunup berat-ı alişan için tezkire verilmiştir.¹⁸ Rüstem Çavuş, 200 numaralı (1599) ruznamçe defterinde –ilkinkinden 18 yıl sonra- 'Benam-ı Rüstem veled-i Mahmud Çavuş' şeklinde kaydedilmiştir. 1599 tarihli bu kayda göre; Mahmud Çavuş oğlu Rüstem Dergâh-ı Muallâya gelüp, Karahisar-ı Şarki Sancağı Çamaş nahiyesinde on iki bin dört yüz akçe tımara yedi bin sekiz yüz elli akçe noksanı olduğunu bildirmektedir. Fermude Nahiyesi'nden "Mecidlü" adlı karye ve gayrinde beş bin akçe tımar mir-i miran beratıyla mutasarrıf olan fâriğ Yakup ve Bolaman nahiyesinde iki bin altı yüz akçe tımar fâriğ Ahmed tahvilinden kendisine verilmesini rica etmektedir. Devamında, İskefsir nahiyesinden "Ermeni" adlı karye ve gayrinde bin akçe hisse tımara mutasarrıf olan Karaca'nın ahar dirliği olup tımarı mahlûl olduğunu ve Bolaman nahiyesi "Kılavuz" adlı karye ve gayrinde bin yedi yüz akçe hisse tımarı olan Hüsrev fevt olup tımarı mahlûl olduğunu bildirmiştir. Çamaş

¹⁶ DFE.RZ.d. 117-998 tarihli kayıt.

¹⁷ DFE.RZ.d. 381-1028 tarihli kayıt.

¹⁸ DFE.RZ.d. 55-989 tarihli kayıt.

nahiyesinden “Başköy” adlı karye ve gayrinde üç bin akçe tımara mutasarrıf olan Mustafa Çavuş oğlu Mahmud’un sefere gelmediği için üç bin akçe kılıcı ahara verilip üç bin akçe hissesi mahlûdür diye, noksanını tamamlamak için kendisine verilmesi yönünde taleplerini iletmektedir. Neticede, “*beş bin iki yüz elli akçe hisse tımar fâriğ Yakup ve iki bin altı yüz akçe hisse tımar fâriğ Ahmed ve iki bin akçe hisse tımarı ahar dirliği olan Karaca bin dokuz yüz akçe hisse tımar müteveffa Hüsrev ve üç bin akçe hisse tımar dahi Eğri seferine varmayan Mustafa Çavuş oğlu Mahmud tahvillerinden biriktirilüp on iki bin üç yüz elli akçe olur mezkûrun elinde olan on iki bin dört yüz akçe tımarına sah olunup cümle yirmi yedi bin iki yüz kırk akçelik olup vech-i meşruh üzere mezkûrun vaki olan noksanıyla ber-vech-i tekmil yirmi yedi bin iki yüz elli akçe olmakta tevcih olunup der-i devletten berat-ı alışan için*” tezkire verilmiştir.¹⁹ Bu durumda 1581 senesinde “*müteveffa babası tahvilinden toplam yedi bin yedi yüz elli akçelik üzere Rüstem’e tevcih*” olunan tımara, 1599 senesinde tevcihat yapılmış ve “*yirmi yedi bin iki yüz akçelik*” zeamet statüsüne kavuşmuştur. Böylece, küçük bir tımar parçasından zeamet statüsüne yükselen bir kaydın takibi yapılmış ve Rüstem’in bir zeamet sahibi oluş sürecine tanıklık edilmiştir.

XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren takip edilebilen bir diğer süreç analizi ise, Karahisar-ı Şarki Sancağı Fermude nahiyesinden Mustafa adlı sipahiye aittir. 1633 tarihli bu kayda göre, Mustafa’ya bu ana dek vaki olan hizmetlerde ve halen ferman olunan yoklamada mevcut ve vilayette sakin olduğuna alaybeyisi şehâdet etmekte ve iki bin altı yüz akçe hisse tımar Mustafa’ya tevcih olunup berat için tezkire verilmektedir.²⁰ Dokuz yıl sonra “cûlus-u hümayun” vesilesiyle tutulan bir kayıta Mustafa tekrar tespit edilmektedir. 1642 tarihli bu kayda göre, cûlus-ı hümayun vesilesiyle umûmen tecdid-i berat ferman olunmuştur.²¹ Daha önceki bazı kayıtlarda da görüldüğü üzere, Mustafa için “*orta boylu, kara gözlü kara kaşlı*” olduğu şeklinde fiziki tasvire ulaşılmaktadır. Mustafa’yı üçüncü defa -bir öncekinden 14 yıl sonra- 1656 tarihli bir başka ruznamçe kaydında tekrar tespit edebilmekteyiz. Bu tarihte bir cûlus-ı hümayun daha vaki olmuş ve Mustafa’ya berat-ı alışan için tezkire verilmiştir.²² Aynı zamanda bir önceki kayıta

¹⁹ DFE.RZ.d. 200-1007 tarihli kayıt.

²⁰ DFE.RZ.d. 536-1043 tarihli kayıt

²¹ Karahisar-ı Şarki Sancağı Fermude nahiyesinde iki bin altı yüz akçe hisse be-nevnet tımardan merhûm hüdavendigâr zamanından mir-i miran beratıyla mutasarrıf olan Mustafa “*tarih-i mezbûrdan tımarım üzerimdedur deyu berat tecdid olunmasın rica etmeğin sancağında sakin olup sefer vaki oldukça sair şerikleri ile be-nevbet sefer eşmek şartıyla*” berat-ı alışan için tezkire verilmiştir. DFE.RZ.d. 593-1052 tarihli kayıt.

²² DFE.RZ.d. 695-1066 tarihli kayıt.

Mustafa için yapılan fiziki tasvirlerle bu belgede de rastlanmaktadır. “Orta boylu, kara gözlü, kara kaşlı” olan Mustafa’yı diğer sipahilerden farklı kılan onun diğerlerine göre “daha uzun bir süreçte” takip edilebiliniyor olmasıdır. Mustafa’nın ilk tespit edildiği tarih 1633 iken, en son görüldüğü tarih 1656’dır. İki tarih arasında 23 sene vardır ki; bu durum, yöre bazında kaydedilen eşdeğerleri içinde –küçük dirlik sahibi tımarlılar- (zeamet sahipleri hariç) hayli uzun bir döneme işaret etmektedir.

XVI. yüzyılın sonlarından başlamak suretiyle XVII. yüzyıla değin tımarın el değiştirdiğinin takip edilebildiği bir başka ruznamçe kaydı şu şekildedir; 1591 tarihli bu kayıt Karahisar-ı Şarki Sancağı İskefsir nahiyesinde Hamza veled-i Hasan adlı sipahiye aittir. Hamza, üç bin akçeye mutasarrıf iken fevt olan Hasan’ın sulbi oğlu olup ve ibraz ettiği berat babası beratı olduğuna on nefer sipahiler şehâdetiyle alaybeyisi ilam etmiş ve be-nevbet üzere berat tevcih olunup tezkire verilmiştir.²³ Bundan 42 yıl sonrasına denk gelen 1633 tarihli kayda göre Karahisar-ı Şarki Sancağı İskefsir nahiyesinden Hamza’nın oğlu olduğu düşünülen ve dedesinin adını aldığı görülen Hasan’a rastlanılmaktadır. 42 yıllık bir süreçte tımar, dede Hasan’dan oğlu Hamza’ya ve ondan da torunu Hasan’a intikal etmiştir. Böylece tımarın 3 kuşak aynı aileye intikal edilmesine –bir kez daha- tanıklık etmek mümkün olmuştur.²⁴

B- Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri ve Tımar Sisteminin İşleyiş Mekanizması

Yukarıda bahsi geçtiği üzere, *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*’nden hareketle tımar sisteminin işlevsel boyutuna ilişkin veriler de elde edilebilir. Bu veriler, tımarın intikalinde rol oynayan sebepler ve tımar tevcihatının işleyişi üzerinedir. Bu cümleden olarak, defterlerden hareketle bir tımarlı sipahinin tımarına hak kazanma sürecine ve bu hakkını kaybetme sürecine tanık olmak mümkündür. Beldiceanu, tımarın tevcihi konusunu şöyle açıklamaktadır; “*tımar kurumunun ihdasının kökleri ilk Osmanlı sultanlarının yönetsel ve askeri politikalarının içinde bulunmaktadır. Osmanlı merkezi bir hafif süvari ve ülke üzerine dağılmış bir memurlar kitlesi yaratmıştır, fakat bunların ücretlendirme sistemleri –geçici nitelikte gelir aktarımı ve tevcihi- bir aristokrasinin meydana gelmesini engellemiştir. Tevcih defterleri sıklıkla bir tımarın geri alınmasının*

²³ DFE.RZ.d. 117-999 tarihli kayıt.

²⁴ DFE.RZ.d. 536-1042 tarihli kayıt. Bu kayda göre, Hasan veled-i Hamza iki bin dört yüz be-nevbet tımarından hisse tasarruf eden Hamza fevt olup hissesi mahlûl olmuş ve Hasan müteveffa-yı mezbûrun sahih sulbi oğlu olup ve ibraz eylediği berat babası beratı olduğuna on iki nefer şehâdetleriyle alay beyisi ilam etmiş ve müteveffa babası tahvilinden be-nevbet sefer-eşmek üzere Hasan’a tevcih olunup berat-ı alışan için tezkire verilmiştir.

nedenlerini zikretmektedirler; ancak aynı defterler bu tımarların tevcihi konusunda daha çok suskundur. Bu suskunluk anlaşılabilir niteliktedir: kurum varlık nedenini padişahın kurumsal siyasetinde bulmaktadır. Yönetimin tımar tevcihini bir nedene bağlaması nadirdir” (Beldiceanu, 1985: 66). *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* çerçevesinde “kayıtların” Beldiceanu’nun bahsettiği kadar suskun olmadığı görülmektedir. Özellikle *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* tımarın intikal nedenleri ve tevcihatı hususunda önemli veriler sunmaktadırlar. Bu cümleden olarak, Ruznamçe Defterlerinden hareketle bir tımarlı sipahiye tımarın intikali süreci; fevt, hizmetsizlik, feragat, yoklamada bulunmama ve diğer sebepler olmak üzere çeşitli durumlarda gerçekleştiği görülmektedir.

Tımar sahibinin **fevt** durumunda tımarının intikali, defterlerde en çok kaydı tutulan durumlardan birisidir. Tımarlı sipahinin fevt olmasıyla birlikte tımarının intikalinin irsi mi yoksa irsi olmayan birine mi geçtiği ve intikalin hangi prosedür çerçevesinde işlediği Ruznamçelerdeki kayıtlar çerçevesinde detaylı olarak incelenebilir. Bu türden bir kayıt şu şekildedir; “orta boylu, ala gözlü, açık kaşlı” Mehmed’in yararlıkta bulunduğu bildirilmiş; Karahisar-ı Şarki Sancağı Çamaş nahiyesi “Demircilü” karyesinden Mehmed’in fevt olup hissesinin mahlûl olmasından dolayı alaybeyisi bayrağı altında sefer eşmek şartıyla tımar sahibi olduğu görülmektedir.²⁵ Benzer şekilde “orta boylu, açık gözlü, kara kaşlı” Mustafa’nın da yararlık bildirerek Karahisar-ı Şarki Sancağı Çamaş nahiyesi “Demircili” karyesinden fevt olan Ahmed’in mahlûl olan tımarını alaybeyisi bayrağı altında sefer eşmek şartıyla tımar tevcih edildiği görülmektedir.²⁶ *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* vasıtasıyla bu hususta çok fonksiyonlu değişik şekillerde sorgulamalar yapmak mümkündür. Bir bölgede, farklı dönemler arasında fevt durumunda tımarın kimlere ve hangi şekillerde intikal ettiği üzerinde değişiklikler ve süreklilikler ya da farklı bölgeler arasında yine farklı dönemlerde bu husustaki değişiklikler ve süreklilikler incelenebilir. Adı geçen defter grubundaki veriler bu türden sorgulamalar için yeterli zenginliktedir.

Tımarın intikalinde rol oynayan diğer bir sebep **hizmetsizlik**tir. *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* tımarın intikalinde yani tımarlı sipahinin tımarını kaybetme süreci olarak da tanımlayabileceğimiz bu sürece dair detaylı bilgi vermektedir. Hizmetsizlik grubuna, bir tımarlı sipahinin yükümlülükleri altındaki vazifeyi yerine getirmemesi,

²⁵ DFE.RZ.d. 695-1066 tarihli kayıt.

²⁶ DFE.RZ.d. 695-1066 tarihli kayıt.

girmektedir. Ruznamçe defterlerine göre, sefer zamanı sefere katılmamak ya da seferden firar etmek bir tımarlı sipahinin tımarını kaybetmesine yol açacak olan hizmetsizlik sebeplerinin en başında sayılabilir. Bir kale tamiratında bulunmamak, muhafazaya katılmamak veya yoklamaya dâhil olmamak da belli başlı diğer hizmetsizliklerdendir. Bu türden kayıtlardan biri; “*zikrolunan üç bin sekiz yüz tımar akçeye mutasarrıf olan İsmet bu sene memûr olduğu sefer-i hümayûna gelir iken yolda firar edüp itaat-i emr etmemeğle tımarı mahlûl olmağla erbab-istihkaktan iş bu Mustafa bendeleri yarar olup sefer-i hümayûnda mevcut bulunup eda-i hizmet etmiştir deyû liva-i mezbûr alaybeyisi Ahmed mektubuyla ilam etmeğle mezkûr bundan akdem ordu-yı hümayûna varup sefer-i hümayunda hizmette bulunduğun bildirüp inayet rica etmeğle iptidadan üç bin akçe tımar tevcih olunup tezkiresi verilmesi için sene hamse ve işrîn ve elf Şevvalinin evahiri tarihiyle müverrah emr-i şerif verilüp tımar-ı mezbûr vech-i meşrûh üzere seferden firar eden mezkûr tahvilinden merkûm Mustafa’ya kabil-i ifraz olmayan tımar ziyadesiyle üç bin sekiz yüz akçelik üzere tevcih olunup berat-ı alişan için tezkire verildiği*”²⁷ üzerinedir.

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri’nden hareketle tımarın intikal etmesinde rol oynayan bir diğer sebep **feragattır**. Tımar intikalinde feragat önemli bir yere sahiptir. Tımarından feragat eden sipahi, bunun için çeşitli gerekçeler sunmaktadır. Bu sebepler hüsn-i ihtiyarı (kendi rızası ile tımarından feragat etmesi), sefere iktidarı olmamak ve belirsiz olmak üzere üç alt başlık altında sınıflandırılabilir. Mesela, Karahisar-ı Şarki Sancağı Habsamana nahiyesi ‘Köylü’ karye ve gayrinden yirmi bir bin dört yüz on dokuz akçe zeamete mutasarrıf Mustafa’nın hasta ve sefer ve hizmetlere iktidarı olmaması hasebiyle zeametini orta boylu, ela gözlü, açık kaşlı karındaşı Ahmed’e feragat ettiği kayıt altına alınmıştır.²⁸

Tımar ve Ruznamçe Defterleri’nden hareketle tımarın intikalinde rol oynayan sebeplerden birisi de **yoklamada bulunmama** durumudur. Yoklamada bulunmama hali belgelerde “...**halen ferman olan yoklamada mevcut bulunmayup...**”, “...**yoklamada nâ-mevcut olup...**” ifadeleri ile geçmektedir. Yoklamada bulunmayan sipahinin aynı zamanda diğer hizmetlerinde de bulunmadığı görülmektedir. Yoklamada bulunmayan sipahinin tımarı ‘bir başka kişiye’ tevcih edilmektedir. Buna göre, sipahinin hizmetlerini yerine getirmemesi ve yoklamada bulunmaması durumunda

²⁷ DFE.RZ.d. 536-1027 tarihli kayıt.

²⁸ DFE.RZ.d. 1030-1154 tarihli kayıt.

tımarının kendi kan bağı olan birine intikal etmemesi; bilakis devlet hizmetinde bulunan, yarar ve yoldaşlık gösteren bir diğer kimseye tevcih edilmesi olağan görünmektedir. Örnek bir kayıt şu şekildedir; Karahisar-ı Şarki Sancağı Ulubeğ nahiyesinde ‘Kızılın’ karye ve gayrinden bin dört yüz akçe be-nevbet tıardan iki yüz elli akçe be-nevbet hisseye mutasarrıf olan Mehmed ferman olunan yoklamada bulunmamış ve tımarı mahlûl olmuştur. Orta boylu, kara gözlü, açık kaşlı olan diğer Mehmed’e bundan önce yararlıkta bulunduğundan dolayı üç bin akçe tımar için emr-i şerif verilmiştir. Diğer Mehmed’e tımarı olduğu sancakta sakin olup alaybeyisi bayrağı altından be-nevbet sefer eşmek üzere tevcih olunmuştur.²⁹

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri’nde kayda geçen bir diğer husus ise berat kaybına dairdir. Bu durum kayıtlara “**beratin zayi olduğu**” ifadeleri ile yansımaktadır. Buna göre beratını kaybeden sipahi, tekrar kaydından tezkire verilmesi hususunda karar verilmesini talep etmektedir. Kayıtlarda “**tımar-ı mezkûrun gerü kaydından tevcih olunup**” ifadeleriyle yansıyan durum, tımarın sahibine yeniden tevcihatın yapılarak tezkiresini almasıyla son bulmaktadır. Bu husustaki bir kayıt şu şekildedir; “*Abdi oğlu mezkûr Ali der-i devlete gelüp Karahisar-ı Şarki Sancağı’nda Bedirli nahiyesinde ‘Akçadepe’ nam karye ve gayrinde üç bin akçe tımara mutasarrıf olup beratin zayi eylediğün*” bildirüp; “*tekrar kaydından verilmesi babında inayet rica etmeğın tımar-ı mezbûr bi’l-fil üzerinde olup bunun tahvilinden ahara verilmiş olmayup berati zayi eylemiş ise tekrar kaydından tevcih edüp tezkiresin veresüz deyu Erzurum Beylerbeyisine sene sitte ve elf Saferinin evahiri tarihiyle müverrah hükm-i şerif verildikten sonra tezkiresi Bab-ı Saâdet’ten ihraç olunmak ferman olunup ruznamçe-yi hümayuna müracaat olundukta zikrolunan üç bin akçe tımara mutasarrıf olan babası Abdi tahvilinden sene 99 Zilhiccesinin dördüncü günüyle mir-i miran tezkiresiyle alup berat almış bulunmağın ber-mûceb-i emri ali zikrolunan tımar vech-i meşrûh üzere merkûm Ali’ye der-i devletten tecdid-i berat-ı alişan için tezkire*”³⁰ verilmiştir.

Yukarıdaki örnek kayıtlarda da görüldüğü üzere *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* bir tımarlı sipahinin tımarını kaybetmesi-tımarın intikali sürecine dair detaylı veri sunmaktadır. Aynı kayıtlar, bir sipahinin tımara hak kazanma sürecine dair de mühim bilgiler ihtiva etmektedir. Ruznamçe defterlerindeki bu verilere geçmeden önce kısa bir değerlendirme yapılacak olursa; Osmanlı Devleti’nde reyadan kimseler için

²⁹ DFE.RZ.d. 695-1066 tarihli kayıt.

³⁰ DFE.RZ.d. 200-1006 tarihli kayıt.

tımar elde etmek ve sipahi olabilmek çeşitli sebeplere bağlıdır. Bu sebepler üzerinde ayrıntılı olarak –aşağıda- durulacak olmakla birlikte bir kimsenin tımar sahibi olma sürecini ortaya koyma lüzumu doğmaktadır. Bir kimsenin tımara hak kazanma süreci ile o tımarından tasarruf etmesi aynı zamana denk gelmeyebilir. Yeni toprakların fethi veya çok sayıda sipahinin öldüğü bir savaş, dirlik tahsislerinin gerçekleştirildiği zamanlardır (Imber, 2006: 266). Bir kimsenin tımar sahibi olması için süreç şöyle ilerlemektedir; ilkin sancakbeyi veya beylerbeyi adayların bir listesini çıkarıp balmumu ile mühürlü bir zarf içinde İstanbul’daki veya sefere çıkmışsa bulunduğu yerdeki, sadrazama gönderirdi. Sonrasında Dîvân-ı Hümâyun sultanın adına bir “ferman” hazırlar ve beylerbeyine “filanca adaya bir tımar tahsis ederek padişah adına ona göndermesi için” emir verilirdi. Son aşamasında ise iradeyi alan aday babasının atama beratı ile birlikte beylerine götürür, beylerbeyi de beratın geçerli olup olmadığına bakar veya evrak arasında berat yoksa babasının tımar kaydını tahrir defterinde arardı. Aday ayrıca askerî sınıfın içinden, bir sipahinin oğlu olduğuna tanıklık edebilecek bir veya birden çok kişi bulmak zorundaydı. Bunun üzerine beylerbeyi boş veya ileride boşalabilecek bir tımarı adaya tevcih ederdi (Imber, 2006: 267). Bir tımar almaya hak kazanan adayın bir berat alabilmesi için, beylerbeyinin bir tezkire kaleme alarak adayın adını, şahitlerin adlarını, tımarın bulunduğu yeri ve değerini belirtmesi gerekmektedir. Adayın babasının beratı eksikse, beylerbeyi sayfanın arkasına “babanın falan yıl verilmiş olan beratı kayıptır” diye bir şerh yazıp belgeyi adaya verirdi. Aday da altı ay içinde beylerbeyinin tezkiresini bir beratla değiştirirdi. Bu işlemin yapılabilmesi adayın ya kendisinin ya da vekilin İstanbul’a gelerek Defterhane’ye başvurması ve tezkirenin ilgili sancağın tımar tahsisleri ruznamçesine işlenmesi gerekmektedir. Tımarın tezkirede gösterilen değerinin özet defterdeki kayda uygun olup olmadığını incelemek ve değilse tezkireyi defter kaydına uyacak şekilde değiştirmek de Defterhane’nin işlerinden biridir. Defterhane aynı zamanda tahsisin tımarın çekirdeğinde bir bölünmeye yol açıp açmayacağını tahkik etmekle de yükümlüdür. Bu işlemler tamamlanıp tezkire deftere kaydedildikten sonra evrak başkâtibin önüne gelir ve o da sultan adına bir berat kaleme alınmasına izin verirdi. Bütün bu sürecin sonunda aday beratı alır ve usulüne uygun olarak atanmış bir sipahi sıfatıyla tımarının başına dönmeye hak kazanırdı (Imber, 2006: 267).

Tımarın tevcihatında birçok kural olmakla birlikte esas olan -veraset ve servetten ziyade- liyakata dayalı olmasıdır.³¹ Esasen liyakat, klasik Osmanlı devlet düzeninde sistemin işleyişinde önemli bir unsurdur. Liyakat, dar anlamda (modern tanım) “bir organizasyonda işe uygun ehil kişinin seçilmesi” olarak tanımlanabilir. Bir işte ehil kişinin seçilmesi, “işe uygunluk, işin gereğini yerine getirebilmek için gerekli, bilgi ve tecrübe”dir. Özünde etik ve erdem gibi değerleri taşıyan liyakata dayalı sistem meritokrasi olarak adlandırılmaktadır³². Meritokrasi özü itibarıyla erdem ve ahlak sahibi ve ehil kişilerin içinde bulunduğu, yükselme ve alçalmalarının bu kriterler çerçevesinde değerlendirildiği bir sistemi ifade etmektedir. Klasik Osmanlı devlet düzeninde tımar sisteminin işleyiş mekanizması açısından liyakat sahibi insanların tımar ve zeamet sahibi olmasının sistemin başarılı bir şekilde yürümesi ve devamlılığı açısından bilhassa önemli olduğu düşünülebilir.

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri aracılığıyla bir tımarlı sipahinin, **yarar ve yoldaşlık, cülus-ı hümayun, noksan tamamlama, yenileme, yoklamada bulunma ve diğer sebepler** olmak üzere birçok sebeple tımara hak kazandığına dair sürece tanık olmak mümkündür. Reayadan kimseler için tımar elde etmek ve sipahi olabilmek için başlıca yol ‘yararlılık göstermek’dir. Tımarın kazanılmasında rol oynayan yararlılığın belgelere yansımalarını “...yarar olup...”, “...olup yoldaşlığı zuhura gelmiştir...”, “...olup yoldaşlık eylemiştir deyu...”, “...gelüp yarar olduğun arz eylediğin...” şeklindeki ifadeler ile tespit edebilmekteyiz. Bu hususa dair birkaç örnek kayıt şu şekildedir; 1596 tarihli bir kayıta, Ali adlı kimse südde-i saâdete gelüp yararlığını arz ederek üç bin akçe tımara verilen emrini beyan etmiştir. Buna karşılık Karahisar-ı Şarki Sancağı Bolaman nahiyesinden ‘Hacılı’ karye ve gayrinde iki bin akçe tımara mutasarrıf olan Mustafa’nın mahlûl olan tımarından üç bin akçe tımar Ali’ye tevcih

³¹ Barkan, babadan oğula geçen tımarlarda da doğrudan babasının tımarı olarak değil, sadece devletten dirlik isteme hakkı olarak değerlendirmiştir. Ömer Lütfi Barkan (1993) “Tımar”, *İslam Ansiklopedisi*, C.XII/I, (MEB), İstanbul, s.875-890.

³² Modern dünyasında önemli tartışma konularından biri olan liyakat özellikle kamu sektörünün ön plana çıkmaktadır. Bu hususta yapılmış şu değerlendirmede, “kamu sektöründe liyakat sisteminin göz ardı edilerek kayırmacılık sisteminin yerleşmiş olması, kamusal hizmetlerin sunumundaki etkinlik anlayışına zarar vermektedir. Liyakatsiz kamu çalışanları vatandaşların devlete olan güvenlerini ve beklentilerini olumsuz etkilemektedir. Bu açıdan iyi yönetimin temel amaçlarından bir olan etkin, verimli ve beklentilere uygun kamu hizmeti sunma hedefi, liyakatsiz insan kaynakları nedeniyle olumsuz etkilenmektedir” denmektedir. Bu durum tımar sisteminin işleyiş açısından da geçerlidir. Coşkun Can Aktan ve Hilmi Çoban, “Kamu Sektöründe İyi Yönetim İlkeleri”, *Kurumsal Devlet Yönetimi-İyi Devlet Yönetimi İçin Kurallar ve Kurumlar*, Sermaye Piyasası Kurulu Kurumsal Araştırmalar Serisi No:5, Yayın No: 197, SPK Yayınları, Ankara, 2006. ss. 17-53.

edilmiştir.³³ Bir başka kayıta ise, Tire Sancağı beyi mektup gönderip Osman için yarar olduğunu bildirmiş; Baltık Kalesi'nde hizmette bulunduğunu söylenerek üç bin akçe tımar arz edilmiştir. Karahisar-ı Şarki Sancağı Elmalu nahiyesinde 'Gedükali' adlı karye ve gayrinden üç bin sekiz yüz akçe tımarın sekiz yüz akçe hissesini tasarruf eden Ali fevt olup hissesi mahlûldur diye Erzurum Beylerbeyisi arz etmiş ve beş yüz akçe hisse be-nevbet eşmek üzere Mahmud oğlu Osman'a tevcih olunmuştur.³⁴

Yararlılık başlığı altına giren bir diğer alt kategori muhafaza'dır. Bu durum, kayıtlarda "**...muhafazasında hizmette bulunmuş...**" ifadeleriyle yer almaktadır. Mesela, İspir Sancağı Beyi Mahmud mektup gönderip, Hüseyin için Tuna muhafazasında hizmette bulunduğunu bildirmiş ve üç bin akçe tımar için emr-i şerif verilmiştir. Karahisar-ı Şarki Sancağı İskefsir nahiyesinde 'Tilemse' adlı karye ve gayrinde be-nevbet tımarı fâriğ Mehmed tahvilinden Hüseyin'e sefer-i hümayun vaki oldukça be-nevbet eşmek üzere tevcih olunmuştur.³⁵ Benzer türden farklı tarihli bir kayıta ise Bolu Sancağı Beyi Ahmed, Dergâh-ı Muallâya mektup göndererek Murad adlı kimse için yarar olup Eğri kalesi muhafazasında yoldaşlık ettiğini bildirmiştir ve Murad'a üç bin akçe tımar için emri şerif verildiği görülmektedir. Karahisar-ı Şarki Sancağı Fermude nahiyesinde 'Meğri' adlı karyeden Hasan tımarından feragat etmiştir. Feragat eden Hasan tahvilinden Murad'a müstahak olduğu bedelinden bin akçe noksanıyla üç bin akçelik tımar tevcih olup tezkiresi verilmiştir.³⁶ Ruznamçe defterlerinde, tımar tevcihatı açısından yararlılık mukabilinde tımar sahibi olan sipahiler için -yukarıdaki kayıtlarda da görüldüğü üzere- bir sancakbeyi tarafından mektup gönderilerek muhafaza hizmetinde bulunduğu bildirilen çok sayıda kayıt tespit edilmektedir.

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri'nde çok sayıda kayıt olduğu tespit edilen ve tımara hak kazanmak açısından yararlılık başlığı altında değerlendirilebilecek bir diğer kategori, sefere katılmaktır. Bu durum belgelerde "**...seferinde sefer eyleyüb...**", "**...seferlerlere varmıştır deyu...**" ifadeleriyle yansımaktadır. Bu hususa dair yöreye ait en eski tarihli bir kayda göre; Karahisar-ı Şarki Sancağı Elmalu nahiyesinden müteveffa Nümni tahvilinden mahlûl olan bin dokuz yüz akçe tımara, Şirvan seferine katılan ve muharebesinde yoldaşlıkta bulunan İbrahim'i alaybeyi Halil Bey arz etmiştir.

³³ DFE.RZ.d. 200-1005 tarihli kayıt.

³⁴ DFE.RZ.d. 333-1022 tarihli kayıt.

³⁵ DFE.RZ.d. 333-1024 tarihli kayıt.

³⁶ DFE.RZ.d. 200-1006 tarihli kayıt.

Böylece, müteveffa Nümni tahvilinden üç bin akçe tımar İbrahim'e tevcih olunmuştur³⁷ Bir başka kayıta sancakbeyinin etkinliği görülmektedir. Buna göre, Karahisar-ı Şarki Sancağı İskefsir nahiyesinde -1589 tarihli belgeye göre- iki bin yüz akçe tımar, müteveffa Kasım tahvilinden mahlûl olmuştur. Bekirzade Yunus ise Tebriz seferinde vaki olan karakol hizmetinde bulunmuştur diye, Malatya Sancağı Beyi Mehmet mühürlü defter göndermiş ve iptidan üç bin akçe tımar, müteveffa Kasım tahvilinden üç bin akçelik üzere Yunus'a tevcih olunmuştur.³⁸ Örnek bir başka kayıt şu şekildedir; Karahisar Şarki Sancağı Milas nahiyesi 1633 tarihinde, üç bin akçe tımara mutasarrıf olan Maksud oğlu Mustafa seferlere varmıştır diye, hüsn-i ihtiyarı ile tımarından feragat eden diğer Mustafa tahvilinden diğer Mustafa'ya tevcih olunup beratı için tezkire verilmiştir.³⁹ Belgelerde, seferlerde gösterdiği yararlılıktan ötürü terakki alan zeamet statüsündeki tımar kayıtları ile de karşılaşılmaktadır.

Yararlılık başlığı altına giren bir diğer alt kategori, tamirat hizmetinde bulunmaktır. Bu durum belgelerde “...**tamirinde hizmette bulunmuştur deyu...**”, ifadeleriyle yer almaktadır. Mesela, Karahisar-ı Şarki Sancağı Satılmış nahiyesinden 1580 tarihli bir kayda göre, iki bin akçe tımara mutasarrıf olan Yakup tımarından feragat etmiştir. Mustafa oğlu Bayram yarar olup Kars Kalesi tamirinde hizmette bulunmuştur diye Diyarbakır Beylerbeyi Behram Paşa tarafından emr-i şerif irat edilen Bayram'a, fâriğ Mustafa tahvilinden tımar tevcih olunmuştur.⁴⁰

³⁷ DFE.RZ.d. 55-988 tarihli kayıt.

³⁸ DFE.RZ.d. 117-998 tarihli kayıt.

³⁹ DFE.RZ.d. 536-1043 tarihli kayıt. Bu hususta zeamet sahibine dair bir başka kayıt ise şöyledir; “Karahisar-ı Şarki Sancağında Ulubeğ nahiyesinde ‘Çonkara’ nam karye ve gayrinden on bir bin beş yüz elli akçe zeamet ber-vech-i tekml on iki bin akçelik üzere tasarruf eden müşarunileyh Murad kullarının bin beş yüz akçe hissesi elinden gidüp ve bundan akdem Van seferinde hizmette bulunmağla sene hamse ve işriyn ve elf Ramazanının evahirinde haliyen vaki seferinde hizmette bulunmağla sene seb'a ve işriyn ve elf Şevvalinin evasıtından beş bin akçe terakkiyle iki kıt'a ahkâm-ı erif verilüp halen tecdedi rica etmeğle ahkâm-ı sabık üzere tevcih edesuz deyu, sene isna ve selasiyn ve elf Recebinin evahiri tarihiyle müvarreh emr-i şerif irad etmeğle ve yine liva-i mezbûrda nahiyeye-i mezbûrdan ‘Bahaddin’ nam karye ve gayrinden altın bin dört yüz elli akçe hisse tımar ile berat üzere iken fevt olan mezkûr bendelerine tevcih edesuz deyu sene selase ve selasiyne ve elf Şabanının evahiri tarihiyle emr-i şerif verilüp ve yine liva-i mezbûrda Bucak nahiyesinde ‘Bozca’ nam karye ve gayrinden dokuz yüz akçe hisse tımara mutasarrıf olan Mustafa fevt olup tımarı mahlûldür deyu kendüye verilmek babında inayet-i rica etmeğin tevcih edüp tezkiresin veresuz deyu sene selase ve selasiyn ve elf Recebinin üçüncü gününden emr-i şerif irad etmeğin mezkûr Murad kulları halen ferman olan yoklamada mevcut ve vilayette sakin olduğuna alaybeyisi şehâdet etmeğin hisse-i mezbûrlar müteveffa-i mezkûran Recep ve Mustafa tahvillerinden tarih-i mezbûrdan emr-i şerif-i muvazzah elinde olan zeamet-i zamm-ı ilhak olunup cümle zeameti kırk beş bin dokuz yüz akçelik olup noksani ve terakkileri bedeli beş bin akçe noksaniyla ber-vech-i tekml elli bir bin akçelik üzere müşarunileyh Murad kullarına tevcih olunup berat-ı alişan için tezkire verildi.” DFE.RZ.d. 536-1043 tarihli kayıt.

⁴⁰ DFE.RZ.d. 55-988 tarihli kayıt.

Seferlerde yararlılık gösteren ve terakki alan zeamet sahipleri yoğunlukta iken; kale vb. diğer tamiratlarda hizmet veren sipahilerin daha ziyade küçük dirlik sahibi tımarlılardan oluştuğu görülmektedir. Meselâ, Kırşehir Sancağı Beyi Hasan mektup gönderip Mahmud'un yarar olup Eğri Kalesi tamirinde hizmette bulunduğu bildirilmiştir. Karahisar-ı Şarki Sancağı Alibeğece nahiyesinde 'Uzunömer' adlı karye ve gayrinde iki bin yüz akçe tımar Mehmed ve Nasuh adlı kimselerden mahlûl kalmıştır ve üç bin akçelik tımar Mahmud'a tevcih olunup tezkiresi verilmiştir.⁴¹

Yararlılık başlığı altına giren bir diğer alt kategori muharebe hizmetinde bulunmaktır. Bu durum belgelerde "...muharebesinde başa geçüp yoldaşlıkta bulunduğusu...", "...vaki olan muharebede hizmette bulunduğusu..." şeklindeki ifadelerle kayıt altına alınmaktadır. Bu türden bir kayda göre Ali, Çıldır muharebesinde başa geçip 'külli yoldaşlıkta' bulunduğusu sabık Çıldır Beylerbeyi olan Bayram Paşa'ya defter gönderip bildirmiştir. Ali'nin Erzincan ve Molacık muharebelerinde de hizmet ve yoldaşlıkta bulunmuştur diye sabık Erzurum Beylerbeyisi olan Mehmed Paşa defteri ile bildirilmiştir. Ali, bu yoldaşlık ve yararlılıklarıyla çeşitli terakkiler almış ve yirmi bin akçe tımar tashih olup berat-ı alişan için tezkire verilmiştir.⁴² Buna göre, farklı zaman ve yerlerdeki muharebelerde yararlılık gösteren bir kimseye, her bir yararlılığı için terakki tevcih edildiği görülmektedir.

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri'ndeki verilerden hareketle, bir sipahinin var olan tımarına ek olarak yeniden tımar tevcihi aldığına da tanık olunmaktadır. Bu durum belgelerde "...ol-miktar noksanı olmağın..." ifadeleri ile kaydedilmektedir. Noksanı tamamlama sonucunda sipahi "**berat-ı tecdid-i alişan**" almaktadır. Mesela, Karahisar-ı Şarki, Erzurum, Ankara, Kastamonu, Saruhan ve Hüdavendigâr sancaklarında kırk bin üç yüz elli yedi akçelik zeamete mutasarrıf olan Dergâh-ı Ali Çavuşları'ndan Yakup Çavuş'tur. Yusuf Çavuş Ankara, Kastamonu, Saruhan, Hüdavendigâr ve sancaklarında olan on bin iki yüz elli yedi akçe hissesinin ahara verildiği ve zeametinden noksanı olduğu, bundan dolayı on bin iki yüz elli yedi akçe hisseye fâriğ Ahmet kethüda tahvilinden mahlûldur diye noksanı için rica etmiştir.⁴³

Ordu ve yöresine ait *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterlerinde* kayıt altına alınmış bir diğer husus ise 'culüs-u hümayun'dur. Tımar tevcihinde yapılan terakki

⁴¹ DFE.RZ.d. 200-1006 tarihli kayıt.

⁴² DFE.RZ.d. 55-988 tarihli kayıt.

⁴³ DFE.RZ.d. 55-998 tarihli kayıt.

uygulamalarının bir örneği de padişah cüluslarında görülmektedir (Özünü 2010: 240). “Nizamen verileden fazla olarak yapılan zam yerinde” kullanılan bir tabir olan terakki tımar ve zeamet sahiplerine de verilmekte ancak tımarlardaki terakkilere hisse denilmektedir (Pakalın 1993, 458). Savaş meydanlarındaki yararlılıktan dolayı verilen terakki, padişah cüluslarında da verilmektedir. Kapıkulu süvarileri ile birlikte tımarlı sipahilere de verilen cülus terakkisi, sancakbeyi tarafından tanzim edilen defterlerden biri olan *Cülus Terakki Defteri*’ne de kaydedilmektedir. Bu deftere, cülûs-ı hümayun vaki oldukça umumi bir cülus terakkisi alınabilmesi için sancaktaki dirlik sahipleri kaydedilmektedir⁴⁴. Bu husus kayıtlara “**cülus-ı hümayun vaki olmağla umûmen tecdid-i berat fermanı**” şeklinde yansımaktadır. Tımar sahibi kimsenin “**beratının tecdid olunmasını rica etmekte**” ve “**berat-ı alışan için tezkire**” verilmektedir. Elimizdeki defterlerde cülus-ı hümayuna dair kayıtlar en erken 1598, en geç 1683 tarihinde görülmektedir. Buna göre, bu kayıtların genel olarak sadece XVII. yüzyıl boyunca görülmüş olduğu da söylenebilir. Cülus-u hümayuna dair kayıtlar hemen hemen tek tiptir. Kayıtlar, ‘**Cülus-u hümayun vaki olunmağla umûmen tecdid-i berat ferman olunmağın**’ şeklinde başlamaktadır. Örnek bir kayıt şu şekildedir; Karahisar-ı Şarki Sancağı’nda zikrolunan beş bin üç yüz akçe tımar noksanı ber-vech-i tekmi altı bin akçe üzere’ şeklinde yeri ve miktarı belirtildikten sonra; ‘merhûm hüdavendigâr beratıyla mutasarrıf olan dergâh-ı âli çavuşlarından Mehmed Çavuş oğlu mezkûr Mahmud’ şeklinde kişiyi tanımlanmaktadır. ‘*Berat-ı tecdid olunmak rica ettikte tecdid emrine ferman olunmak ber-mûceb-i ferman-ı âli vech-i meşrûh üzere der-i devletten berat-ı alışan için tezkire verilmesi üzerine*” ile tamamlanmaktadır.⁴⁵

⁴⁴ Zekai Mete cülûs terakki defterlerini şu şekilde açıklamaktadır; “*Menteşe beylerinin ârizî bir durum icabı düzenlemek mecbûriyetinde buldukları defterlerden biri cülûs terakki defterleriydi. Böyle bir defterin varlığından, Mentese sancağında zeâmeti olup Rumeli beylerbeyinin hizmetinde olan Ahmed Kethudâ’nın, sancakbeyi kendisini söz konusu deftere kaydetmediği için, “terakkîye müyesser” olamadığından şikayet etmesi sebebiyle haberdar oluyoruz. Anlaşıldığı kadarıyla “cülûs-ı hümayûn vâki” oldukça, umûmimi bir cülûs terakkîsi alabilmeleri için, sancaktaki dirlik sahiplerinin hepsinin kaydedildiği bir defter hazırlanıyordu. Bu defterin bir sureti muhtemelen yine merkeze gönderiliyor ve defterdeki kayıtlara göre, her dirlik sahibine terakkî hükmü veriliyordu. Nitekim yukarıda zikredilen Ahmed Kethudâ’nın müracaatı üzerine, kendisinin de “deftere kayd olunup, cülûs-ı hümayûn terakkîsi” verilmesi için bir hüküm yazılmıştı.*” Bkz. Zekai Mete (1999). “Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât: Sancakbeyi Belge ve Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, XIX, s. 196. Yine bu hususla ilgili H. 983/M. 1575 tarihli bir hükümde “*cülûs terakkîsi defterine kimin üzerinde ne miktar tımar var ise defter edilmesi ve beratları mücebince terakki verilmek kanûn olduğu cihetle defteri o sûretle tanzim edip göndermeleri*”nden bahsedilmektedir. Emine Erdoğan Özünü (2010). “Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3, Issue:11, s. 240-241.

⁴⁵ DFE.RZ.d. 200-1006 tarihli kayıt.

Ordu ve yöresine ait *Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*'nde yer alan bir diğer husus tımarın 'yenilenme'sidir. İlk tımar tevcihatından sonra çeşitli sebeplerle bu işlemin gerçekleştiği görülmektedir. Bu durum kayıtlara “...tevcih olunup tezkire verildikten sonra defteri müşevveş⁴⁶ olmağla tahriri...” veya benzer şekilde “...tevcih edüp defter-i icmal der-i devlete gedikten müşevveş olmağla tashih olunmak ferman olunmağın...” veya “...tezkire verüp lakin mezbûrun defterinde müş'iri⁴⁷ olmamağla müceddeden tahrir olunmak ferman olunmağla...” şeklindeki ifadelerle yansımaktadır. Bu uygulama neticesinde tımar sahibine “tecdid-i berat-ı alişan için tezkire” verilmektedir ki, bu kayıt türünün yenileme olarak sınıflandırılması da “tecdid”⁴⁸ kelimesinden gelmektedir. Mesela, Karahisar-ı Şarki Sancağı Elmalu nahiyesinde 1605 tarihinde Ali veled-i İsmet'e 'beratı ve bakiyesi mücebince' be-nevbet mutasarrıf olduğu üç bin üç yüz akçelik tımandan hissesi beş yüz akçe ziyadesiyle 'karar-ı sabıka göre tevcih olunup' tezkire verildikten sonra defteri müşevveş olduğundan tahriri için tashih olunması istenmiştir. Bundan dolayı üç bin sekiz yüz akçelik tımandan hissesi be-nevbet eşmek üzere beş yüz akçelik üzere arz olunması için ferman olunmuştur. Neticede, 'üç bin sekiz yüz akçe be-nevbet tımandan hisse mutasarrıf olup sefer-i hümayun vaki oldukça ber-vech-i iştirak tımar-ı mezbûra mutasarrıf olup be-nevbet eşmek üzere tarih-i mezkûrdan tevcih olunup der-i devletten tecdid-i berat-ı alişan için tezkire verildiği'⁴⁹ görülmektedir.

Timar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri'nde kayıt altına alınmış bir diğer husus yoklamada bulunma ile alakalıdır. Kayıtlarda “...halen ferman olunan yoklamada mevcut...” veya benzer şekilde “...vaki olan hizmetlerde ve halen ferman olunan yoklamada mevcut ve vilayette sakin olduğuna...” olarak geçmekte olan bu durum, tımar tevcihinde büyük bir yer tutmaktadır. Yöreye ait defterlerde yoklamada bulunma durumunun büyük bir çoğunluğunun tek tip olarak kayıt altına alındığı görülmektedir. Yoklamada bulunma esasına göre tımar tevcihi, tımar sahibi elindeki beratıyla hizmette ve vaki olan yoklamada mevcut olduğunu alaybeyinin şehâdetiyle emr-i ferman neticesinde tevcih olunup, beratı için tezkire verilmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Bu

⁴⁶ Müşevveş: teşvir edilmiş, belirsiz, karışık, düzensiz, karmakarışık. Ferit Devellioğlu (2002), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 19. Basım, Ankara.

⁴⁷ Müş'ir: İş'ar eden, haber veren, bildiren (yazı ile). Ferit Devellioğlu (2002), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 19. Basım, Ankara.

⁴⁸ Tecdid: Yenileme, yenilenme, tâzelenme. Ferit Devellioğlu (2002), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 19. Basım, Ankara.

⁴⁹ DFE.RZ.d. 321-1014 tarihli kayıt.

kayıtların tümünün XVII. yüzyılda tutulduğu görülmektedir. Yoklamada bulunma durumuna örnek bir kayıt şöyledir; Karahisar-ı Şarki Sancağı Satılmış nahiyesinden 1633 tarihli kayda göre ‘*kırk dört bin yüz akçe zeamete ber-vech-i teknil altmış bin akçelik üzere berat-ı alişan ile mutasarrıf olan İsmet oğlu mezkûr İbrahim gelüp sene 133 Cemaziyelahirinin altıncı gününden berü hizmetlerde ve halen ferman olunan yoklamada mevcut ve vilayette sakin olduğuna alaybeyisi şehâdet etmeğin ber-muceb-i emr-i ali müceddeden tevcih olunup berat için*’ tezkire verilmiştir.⁵⁰

C. Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri ve Osmanlı Bürokratik Muamalatına Göre Tımar Tevcihatının İşleyişi

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri, Osmanlı Devleti’ndeki bürokratik ilişkiler ağı içinde tımar sistemine ve tevcihatına dair muamelatı ortaya koyması açısından da mühim veriler sunmaktadır. Esasen, devletin “idealize ettiği” merkezîyetçi yapıyı, mekânsal örgütlenmede taşrada hâkim olabilmek için “tımar sistemi” uygulamasını kurmaya çalıştığı⁵¹ görülmektedir. Burada sistemin işleyişinde bürokrasinin yoğun etkisi göz ardı edilemeyecek derecededir. Aslında imparatorluk coğrafyasında başta sultan olmak üzere bürokrasinin çeşitli kademelerindeki devlet erkânının yönetim üzerindeki etkinliği tartışılmaz. Bu durum onların kontrol etme ve karar alma noktasındaki etkisi şeklinde de ifade edilebilir. Ancak sultan ve bürokratların etkilerini ölçebilecek yeterli bilgi de yoktur. Bu husus tahrir defterleri üzerinde yapılan çalışmalarda kendini göstermiştir. Örneğin; tahrir defterlerine dayalı olarak yapılan bir çalışmada, kullanılan defterlerden bazılarının, eminlerinin tahrir sırasındaki rolünü ortaya koymak bir tarafa, isimleri bile meçhul kalmıştır. Bu durum, ne defterlerin ne de başka kaynakların bu noktada ayrıntılı çalışmaya fırsat vermediği dolayısıyla, bunların karar alma sürecindeki etkilerini tespit etmenin zor olacağı şeklinde dile getirilmiştir (Acun 1999: 153-161).

Tahrir defterlerinde gözlemlenen bu durumun *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* açısından ne kadar geçerli olup olmadığı sorgulanmalıdır. Bu cümleden hareketle, Ordu ve yöresinde idarecilerin rolü üzerine bir profil çıkarma denemesi yapılmaya ve tımar tevcihatında taşra idarecilerinin rolünün ortaya konulmaya

⁵⁰ DFE.RZ.d. 536-1043 tarihli kayıt.

⁵¹ Devletin, yatay/mekansal örgütlenmede taşrada “tımar sistemi”ni, dikey/sınıfsal örgütlenmede tebaaya hâkim olabilmek için “kul sistemini” uygulamaları ile kurmaya çalıştığı ifade edilmektedir. Bkz. Cenk Reyhan (2008). *Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri*, İstanbul, s. 100

çalışıldığında karşımıza çıkan tablo şu şekildedir; küçük tımarların dağıtılmasında Beylerbeyilerin yetkilerinin büyük olduğu görülmektedir. Barkan beylerbeyinin rolünü “*Muhtelif eyaletlerde değişik baremlerde olmak üzere defter yazıları belirli bir rakamın altında olan tımarların sahiplerini, beylerbeyiler kendi tuğralarını taşıyan beratlarla doğrudan doğruya tayin edebiliyorlardı. Daha büyük bir gelir sağlayan tımarlardaysa, beylerbeyi, o tımara hak kazanmış olan sipahinin eline bir “tezkere” vererek tayinini devlet merkezine teklif eder ve sipahinin tayin beratı İstanbul’dan verilirdi. Bu tezkereyi alan sipahi İstanbul’a giderek 6 ay zarfında beratını almak mecburiyetindedir. Aksi takdirde tımarın gelirinden faydalanamazdı*” şeklinde özetlemektedir (Barkan, 1993: 847). Esasen, bir yönetim kurumu olarak tımar sistemi, beylerbeyinden sipahiye kadar, sultanın eyâletlerdeki yürütme gücünü temsil eden bir mekanizmadır. Sipahilerin çeşitli yöneticilik görevleri vardır. Bu görevler, kırsal alandaki reayanın korunmasından ve tımar topraklarına ait yasaların uygulanmasına kadar varmaktadır. Eyaletin başındaki beylerbeyi sipahilerle ilgili davaları dinleyip hakemlik etmek ve sultan adına fermanları uygulamakla yükümlüdür. Beylerbeyinin emrinde bir tımar defterdarı, tımar ve zeametlerle ilgili işleri düzenleyen bir defter kethüdası ve hazineye ait gelir kaynaklarını yöneten bir hazine defterdarı vardır. Aynı zamanda beylerbeyinin divanı, vekili olan kethüdası, yazışma işlerine bakan tezkerecisi, yani kâtibi ve sultanın atadığı diğer görevlilerden oluşmaktadır. Bu divan başta tımar işleri olmak üzere, sipahilerle ilgili davalar ve halkın şikâyetleri ile ilgilenirlerdi. Sancaklardan “paşa sancağı” olarak bilinen biri, doğrudan beylerbeyinin yönetiminde olurken; subaşılık diye bilinen birkaç küçük birim bir arada bir sancak oluştururdu. Kendileri kasabalarda oturan subaşılar ise köylerde oturan sipahilerin komutanı statüsündedirler. Her subaşılığın bir köyünde, sipahileri sefer için örgütleyen ve subaşının bayrağı altında toplayan çeribaşı adlı görevli bulunurken; sancağın bütün tımarlı sipahileri üzerinde bir de alaybeyi vardır.⁵² Ordu ve yöresine dair taşra idarecilerinin rolüne dair nelere tanık olunmaktadır? Bu minvalde *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*’nin bu konuda tanıklıklarından hareket etmeye çalışıldığında, taşra idarecilerinin ya prosedür gereği ya da şahsi olarak tımar tevcihinde etkin olduğu görülmüştür.

⁵² Bu türden bir yapılanma yani beylerbeyinin has toprakları tüm sancaklara, sancakbeylerinininkiler de tüm subaşılıklara dağılmış ve çeşitli köylerdeki hisseler, subaşılardan zeametleriyle sipahilerin tımarlarını oluşturmuş olması hali sistem görevlilerinin denetim alanını genişleterek, tek bir kişinin bir köyün tümüne hâkim olmasını engelleme politikası şeklinde değerlendirilmektedir. Halil İnalcık (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, s. 121-122.

Ordu ve yöresinde taşra idarecilerinin bir kısmının görev yeri ve isimleri ile birlikte kaydedildiği, bir kısmının ise ya sadece isimleri ya da sadece görev yerlerinin kayıt altına alındığı görülmektedir. Buna göre, ağırlıklı olarak yöredeki tımar tevcihatında sancakbeylerinin etkin olduğu görülmektedir. Sancakbeyleri tarafından yarar ve yoldaşlıkta, seferlerde veya kale tamirâtı vb. hizmetleri bulunduğunu beyan eden mektup gönderilen kimselere, tımar verilmesi için emr-i şerif verildiği görülmektedir. Bu durum belgelere “...sancağı beyi ...mektup gönderüp ...için yarar olduğunu bildirüp...” şeklindeki ifadelerle yansımaktadır.

Yörede öne çıkan sancakbeyleri kimlerdir? *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* bu hususta pek fazla öne çıkan isim ya da isimler sunmamaktadır. Defterlerde yörede tımar tevcihatında etkinliği olmuş onlarca sancakbeyi ismi geçmesine rağmen bunlardan sadece birkaç tanesi birden fazla belgede tespit edilebilmektedir. Yörenin Karahisar-1 Şarki Sancağı’na bağlı olduğu hatırlandığında yoğun olarak Karahisar-1 Şarki Sancağı Beyi’nin ismi geçmektedir. Defterlerde ilk olarak 1582 tarihinde ismine rastlanılan Karahisar Sancağı Beyi en son 1616 tarihli bir kayıta görülmektedir. Meselâ, Karahisar-1 Şarki Sancağı Satılmış nahiyesi 1582 tarihli belgede, bin beş yüz akçe feragat eden Ali tahvilinden mahlûl olan tımarı tasarruf etmeyen Hasan için tutulan kayıta “Karahisar-1 Şarki Sancağı Beyi”nin⁵³ adı geçmektedir. Yine aynı tarihli bir başka belgede Karahisar-1 Şarki Sancağı Kesbil nahiyesinden Cemal oğlu Ali, Tebriz Seferinde hizmette bulunduğuna dair “Karahisar-1 Şarki Sancağı Beyi Mustafa” mektubuyla arz eylemektedir.⁵⁴ Takip eden bir diğer belgede ise, Karahisar-1 Şarki Sancağı Beyi’nin değiştiğine tanık olunmaktadır. 1589 tarihli bu kayıta, Karahisar-1 Şarki Sancağı Milas nahiyesinden Veli oğlu İbrahim için “Karahisar-1 Şarki Sancağı Beyi İbrahim”in mektup göndererek, Veli oğlu İbrahim için Tebriz Seferinde hizmette bulunduğunu ve yarar kimse olduğunu arz ettiğini görülmektedir.⁵⁵ Karahisar-1 Şarki Sancağı Beyi İbrahim’i 1597 tarihli belgelere kadar takip etmek mümkün iken 1597 tarihli Karahisar-1 Şarki Sancağı Şemseddin nahiyesinden İbrahim adlı kimseye ait tutulan kayıta Karahisar-1 Şarki Sancağı Beyi Mehmed’in ismi geçmektedir.⁵⁶ Adı geçen sancakbeylerinden birisi Hüdavendigâr Sancağı Beyi Mehmed’dir. 1608 tarihinde Hüdavendigâr Sancağı Beyi Mehmed’in mektup göndererek Karahisar-1 Şarki Sancağı

⁵³ DFE.RZ.d. 117-990 tarihli kayıt.

⁵⁴ DFE.RZ.d. 117-990 tarihli kayıt.

⁵⁵ DFE.RZ.d. 117-998 tarihli kayıt.

⁵⁶ DFE.RZ.d. 200-1006 tarihli kayıt.

Alibeğece nahiyesinden Mirza oğlu Mustafa'nın yarar olduğu ve muharebelerde külli hizmette bulunduğunu beyan etmiştir.⁵⁷ Yine aynı sancakbeyinin 11 yıl sonraki 1618 tarihli kayıttta, Karahisar-ı Şarki Sancağı Elmalu Nahiyesi'nden İsmet için yarar olduğunu ve sefer-i hümayunda hizmette bulunduğunu bildiren bir mektup gönderdiğini gösteren kayda rastlanmaktadır.⁵⁸

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri incelendiğinde öne çıkan alaybeylerinin, XVI. yüzyıldan başlamak üzere XVIII. yüzyıla kadar tımar tevcihatındaki etkinliğine tanık olunmaktadır. Bu husus belgelere “...vaki olan ... muharebesinde külli yoldaşlıkta bulunmuştur deyu alaybeyibey arz ettikte...” veya “...Karahisar-ı Şarki Alaybeyisi ...mektup gönderüp mezkûr ... için yarar olup vaki olan sefer-i hümayunda hizmette bulunmuştur deyu arz etmeğin...” ifadeleri ile yansımaktadır. Yörede etkinliği ile ön plana çıkan alaybeyleri içinde dikkat çekici örneklerden birisi Karahisar-ı Şarki Alaybeyi Halil'e aittir. 1741 tarihinde 22 adet tımar, 6 adet zeamat kaydında ismi geçen Karahisar-ı Şarki Alaybeyi Halil'in Seyyid olduğu görülmekte ve adı 'Seyyid Halil' olarak zikredilmektedir. Onun isminin geçtiği bütün kayıtların 1030 numaralı ve 1741 tarihine ait olduğu ve tamamının kalıp ifadeler şeklinde yazıldığı görülmektedir. Şöyle ki, adı geçen belgelerde, Karahisar-ı Şarki Sancağı Alaybeyisi Seyyid Halil'in divan-ı Erzurum'a mektup gönderip “*bundan akdem Kefe muharebesinde hatta yoklamada nâ-mevcut olup tımar-ı tasarruf mahlûl*” olduğunu bildirmektedir.⁵⁹ Karahisar-ı Şarki Alaybeyi Seyyid Halil'in dışında Karahisar Şarki Alaybeyi Mustafa⁶⁰, Karahisar Şarki Alaybeyi Ahmed⁶¹, Karahisar Şarki Alaybeyi Ali⁶², Karahisar Şarki Alaybeyi Celil⁶³, Karahisar Şarki Alaybeyi İbrahim⁶⁴, Karahisar Şarki Alaybeyi Mehmed⁶⁵, Karahisar Şarki Alaybeyi Süleyman⁶⁶ kayıtlarda geçen diğer alay beyleridir. Bunların yanı sıra Canik Alaybeyi Mustafa⁶⁷ ya da Pasinler Alaybeyi⁶⁸ vd. birçok alaybeyinin adları tespit edilmektedir.

⁵⁷ DFE.RZ.d. 333-1017 tarihli kayıt.

⁵⁸ DFE.RZ.d. 381-1028 tarihli kayıt. Bu hususta devam eden belgelerde ise kimi zaman Karahisar-ı Sancakbeyi kimi zamanda Karahisar-ı Sancakbeyi Mehmed olarak ismi geçmektedir.

⁵⁹ DFE.RZ.d. 1030 tarihli *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterlerinin* tamamındaki kayıtlar incelenebilir.

⁶⁰ DFE.RZ.d. 808-1077 tarihli iki kayıt.

⁶¹ DFE.RZ.d. 381-1028 tarihli iki kayıt.

⁶² DFE.RZ.d. 695-1066 tarihli dört kayıt.

⁶³ DFE.RZ.d. 1030-1154 tarihli kayıt.

⁶⁴ DFE.RZ.d. 695-1066 tarihli kayıt.

⁶⁵ DFE.RZ.d. 695-1066 tarihli kayıt.

⁶⁶ DFE.RZ.d. 593-1052-1056 tarihli iki kayıt.

⁶⁷ DFE.RZ.d. 200-1007 tarihli kayıt.

⁶⁸ DFE.RZ.d. 55-987 tarihli kayıt.

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri incelendiğinde öne çıkan Beylerbeyilerinin XVI. yüzyıldan başlamak üzere XVII. yüzyıla kadar tımar tevcihatında etkinliğine tanık olunmaktadır⁶⁹. Bu durum belgelere “... **bendeleri yarar olup ...hizmette bulunmuştur deyu ...beylerbeyisi ... defter-i muvazzah**”; ‘...**südde-i saâdete gelüp ... hizmet eylediğin ... beylerbeyisi ... ilam oldundukta...**”; “...**hizmetinde bulunmağın yarardur deyu ... Beylerbeyisi olan ... kulları defteri ile...**”, “... **içün bu defa ...külli yoldaşlıkta bulunmuştur deyu ... beylerbeyisi ... mektubuyla...**” ifadeleriyle yansımaktadır. Sipahiler, Beylerbeyinin defteri ya da mektubu ile yarar ve yoldaşlıklarını merkeze bildirmekte ve buna göre tevcihat yapılmaktadır. Yörede Anadolu, Rum ya da Kütahya, Çıldır’a kadar farklı bölgelerden Beylerbeyilerin etkisi görülmekle birlikte daha ziyade Erzurum Beylerbeyi ön plana çıkmaktadır. Erzurum Beylerbeyilerinden Behram⁷⁰, Cafer Paşa⁷¹, İbrahim Paşa⁷², Mehmed Paşa⁷³, Dilaver⁷⁴ ve Rıdvan Paşalar⁷⁵ isimleri ile tek tek anılan idarecilerdir.

Yörede Sancakbeyi, Alaybeyi ve Beylerbeyilerin etkinliği geniştir. Buna karşın çavuş, defterdar, kadı, maliye müfettişi ve merkezden vezir vd. etki alanının daha sınırlı kaldığı görülmektedir. Vezir adamlarının da yörede tımar ve hatta zeamet sahibi kimseler olduğu tespit edilmektedir. Mesela, Düstur-ı ekrem Vezir Mehmed Paşa adamlarından olup dergâh-ı muallâ müteferriklerinden olan Ali, Karahisar-ı Şarki Sancağı Satılmış nahiyesinde ‘Mecidlü’ adlı karye ve gayrinde yirmi yedi bin beş yüz akçe zeamete toplamda beş bin beş yüz dört akçelik üzere mutasarrıftır. Bu yirmi yedi bin beş yüz akçe zeamet Kaya adlı kimsenin beratı üzerinedir ve Kaya kendi rızası ile feragat ederse buranın Ali’ye tevcih olunması için hüküm-i şerif verilmiştir. Zikrolunan zeamet fâriğ-i mezbûr tahvili bedelinden yirmi altı bin akçe noksanıyla elli üç bin beş yüz dört akçe üzere Ali’ye tevcih olunmuştur.⁷⁶ Bir diğer kayıta ise eski bir kadının arzının dahi tımar tevcihinde önemli olduğunu görüyoruz. 1581 tarihli bu kayda göre, Karahisar-ı Şarki Sancağı, Ordu nahiyesinden beş bin dört yüz elli akçe tımar sefer-i

⁶⁹Bu hususta DFE.RZ.d. 55-117-200-321-333-381-536 numaralı *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterlerinde* bilgilere rastlanmaktadır.

⁷⁰ DFE.RZ.d. 55-988 tarihli üç kayıt.

⁷¹ DFE.RZ.d. 117-998 tarihli üç kayıt.

⁷² DFE.RZ.d. 55-989 tarihli dört kayıt.

⁷³ DFE.RZ.d. 55-989 tarihli bir kayıt ve 117-998 tarihli iki kayıt.

⁷⁴ DFE.RZ.d. 333-1011 tarihli bir kayıt.

⁷⁵ DFE.RZ.d. 117-997-996-999-998 tarihli dört kayıt.

⁷⁶ DFE.RZ.d. 381-1028 tarihli kayıt.

hümayun'dan firar eden Yahya tahvilinden mahlûl olmuştur. Mustafa adlı kimse için Erzurum kullarından on yedinci bölükte yevmi yirmi akçe ulufeye mutasarrıf iken 'mal-ı miride hizmet etmiştir deyu' eski Trabzon kadısı Mevlana Yusuf arz etmiştir. Beş bin dört yüz elli akçe tımar firar eden Yahya tahvilinden yüz doksan akçe ziyadesiyle tevcih olunmuştur.⁷⁷

Tımar tevcihatında öne çıkan taşra idarecileri, tımar sahibi olacak kimseler için mektuplarında hizmet, muhafaza, muharebe, sefer, tamirat, yarar ve yoldaşlıkta bulduklarını bildirmektedirler. Taşra görevlilerinin, özellikle yararlılıkların merkeze bildirilmesinde etkili oldukları, tımarın liyakat sahibi-yarar kimselere tevcih ve intikal etmesinde önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. Sistemin işleyiş mekanizmasında önemli bir role sahip olan bu kimselerle ilgili zaman içinde yaşanan değişimleri ortaya koymak için *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*'ndeki veriler tahlil edilebilir.

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri'ne göre tımar tevcihatında taşra idarecilerinin XVI. ve XVII. yüzyıldaki rolüne ilişkin dağılımda, kayıtlarda en çok sancakbeyinin rolü görülmektedir. Bu bürokratik muamelatın diğer aktörleri ise; beylerbeyi, alaybeyi, defterdar, beylerbeyi kethüdası, çavuş ağası, hazine-i amire defterdarı, defterdar kethüdası, kadı, Karahisar beyi, maliye müfettişi, çavuş başı, çavuş, kale dizdarı ve müteferrik başı vd. dir. Taşra idarecilerinin tımar sistemindeki rolü açısından *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*, XVIII. yüzyıl daha suskun kalmaktadır. Bu yüzyıla ait kayıtlarda sadece alaybeyi tespit edilebilmektedir. Bu durum, XVIII. yüzyıla dair defterlerin artık tutulmuyor oluşu ve yoklamaların devreye girmesinin, tımar sisteminin işleyişindeki klasik uygulamaların terk edilmesi ve taşra idarecilerin etkinliğini en aza indiği şeklinde yorumlanabilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın sonuna kadar düzenli olarak yapılmış olan tahrirler tımar sisteminin düzgün bir şekilde işlemesi için gerekli şartları sağlamıştır. Ancak XVI. yüzyıldan sonra tahrirlerin düzenli yapılmadığı ve etkinliğinin azaldığı da bir gerçektir. O zamana kadar, tahrirlerin sonucundan hareketle tımar tevcih işlemleri yapılmış ve tımar kadroları da son ve kesin şeklini almıştır ki, sonrasında yapılan uygulamalarda bundan yararlanılmıştır. Barkan, Anadolu eyaletine bağlı 14 sancakta 298'i zeamet ve 7188'i tımar olmak üzere 7486 adet kılıç tımar ve zeametten

⁷⁷ DFE.RZ.d. 55-989 tarihli kayıt.

bahsetmektedir (Barkan, 1993: 289-290). Ayn Ali'nin risalesinde ise 195 zeamet ve 7116 tımar olmak üzere toplam 7311 tımandan bahsedilmektedir.⁷⁸ 1569 yılına ait icmal defterine göre Ankara Sancağında 7 has sayılmazsa, 14 zeamet (1 297 986 akçe) ve 365'i tımar olmak üzere 379 adet tımar ve zeamet tespit edilmektedir.⁷⁹

Tahrirler döneminin sona ermesiyle XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'ndeki özellikle tımar sistemi ve tımar sisteminin hizmet ettiği askerî-ekonomik ve sosyal verilere nasıl ulaşılabileceği bir sorundur. Bu noktada *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri* devreye girmektedir. *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri*'nin, tahrirler çağından sonraki kaynaklık değerlerini sadece kendi verileri çerçevesinde sorgulamak mümkündür. Çünkü, tahrirlerin sona erişile Osmanlı Devleti'nin temel direklerinden biri olan tımar sisteminin, bir değişim ve dönüşüm dönemine girdiği de görülmektedir. Değişim ister bugünden düne, ister dünden bugüne olsun, bir tarihten diğer bir tarihe geçilirken herhangi bir kişisel davranışa ya da tek bir olaya indirgenemeyecek kadar karmaşık bir süreçtir. Osmanlı Devleti açısından bu dönem XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyılın başlarına denk gelmektedir. Bu süreç, imparatorluk coğrafyasında artan nüfusla birlikte sosyo-ekonomik krizlerin eşlik ettiği ve siyasi ortamda da gerilemenin yaşandığı bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı tarih yazıcılığı açısından başlangıçta gerileme dönemi olarak adlandırılan bu devir, son zamanlarda değişim, dönüşüm ya da kriz tabirleri ile ifade edilmektedir.⁸⁰ Osmanlı Devleti açısından bu dönemi, kendi iç dinamikleri ve dünya konjonktürü açısından yeni koşullar ortaya çıktığı bir zaman dilimi şeklinde de tanımlamak mümkündür. *Tımar ve Zeamet*

⁷⁸ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Bey Kitaplığı, 2472, s. 43-45.

⁷⁹ Ankara Sancağı'ndaki tımar ve zeametlerin nahiyelere göre dağılımı ise, 56'sı Kasaba (276 196 akçe), 87'si Çubuk (445 723 akçe), 57'si Yabanabad (237 366 akçe), 36'sı Murtazaabad (210 259 akçe), 34'ü Ayaş (144 079 akçe), 27'si Bacı (130 416 akçe) nahiyelerinde bulunuyordu; ayrıca 70 (98 261 akçe) âdet kale mustahfiz tımarı vardır ve bunların akçe değeri olarak 1 297 986'sı zeamet ve 1 542 300'i ise tımandır. Bu hususta bkz. Mehmet Doğan (2006). *Ankara Sancağı'nda Tımar Sisteminin Dönüşümü*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 129.

⁸⁰ Dönüşüm tabiri İnalcık ve Faroqhi gibi alanın yetkin isimleri tarafından da kullanılmaktadır. Faroqhi bu dönemi değerlendirirken "Osmanlı gerilemesini gözlemleyen Osmanlılar'ın fikirlerine bakıldığında, gerilemenin 15. yüzyıl sonlarında veya XVI. yüzyıl başlarında bile belirli yazarlar tarafından işlenen popüler bir tema olduğunun bilindiğinden" bahsederken "20. yüzyıl tarihçileri arasında bu yılların genellikle bir genişleme ve başarı dönemi olarak kabul edildiğini; tarihin daha sonraki dönemlerini değerlendirirken Kanuni Sultan Süleyman devrini (1520-1566) ölçüt kabul etme ve dirlik erbabının Osmanlı merkezi hükümetine askeri ve idari hizmet vermesine dayalı dirlik tevcih etme (ya da tımar, zeamet) sistemini imparatorluğun bütün sorunlarının en uygun çözümü olarak görme eğiliminin de az olduğunu; dolayısıyla artık XVII. yüzyıl Osmanlı siyasasının giderek daha hastane bir niteliğe bürünen bir siyasi ortamda varlığını sürdürebilmesine imkân veren dikkate değer değişikliklerin meydana geldiği bir dönem" olarak yorumlamaktadır. Suraiya Faroqhi (2004). "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt: II, Çev.: Ayşe Berktaş, İstanbul, s. 543-759.

Ruznamçe Defterleri Osmanlı Devleti'nin içine girdiği bu dönemde, tımar sisteminin günlük işleyişine dair muamelat hakkında geniş veri sunmaktadır. Bunun için bu defter grubunu tanımak, niteliğini ortaya koymak ve tahlil etmek lüzumu doğmaktadır. Özellikle de Osmanlı Devleti ve tımar sistemine ait belge kategorileri içindeki yerini tespit etmek de gerekmektedir. Tahrirler döneminin XVI. yüzyılda son bulmasıyla birlikte⁸¹ takip eden yüzyılla beraber *Ruznamçeler* dönemi olarak adlandırılabilir üç yüzyıllık bir süreç başlamaktadır. Bu üç yüzyıl XVI. yüzyılın sonlarından başlamakta ve XVIII. yüzyılın başlarını içine almaktadır. Ancak *ruzmançelerin* özellikle XVII. yüzyıl için geniş bilgi sunduğu görülmektedir.

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri'ndeki kayıtlar sayesinde tımarlı sipahilere ilişkin detaylı bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu türden verilerden hareketle, bir bölge içinde veya bölgeler arasındaki tımarlı sipahi profilleri çıkarılabilir ve karşılaştırmalar yapılabilir. Bu şekilde bir bölgenin veya farklı bölgeler arası tımarlı sipahilerin tipolojisine ilişkin veriler ortaya konulabilir. *Ruznamçelerden* hareketle belirlenen bir mekân içindeki tımar ve zeamet sahipleri kimlerdi? sorusuna cevap bulunabilir. Dönemin sipahileri olan bu kimseleri yakından tanımak adına *ruzmançe defterleri* tahlil edilebilir. Böylece kayıtlı her bir tımarlı sipahiye tek tek tespit etmek imkânı doğarken; kimi tımarlı sipahileri tarihî süreç içinde takip edebilmek de mümkün olmaktadır.

⁸¹ Bu hususta L. Darling'in "*XVII. yüzyılda imparatorluk ölçüsünde tahrirlerin veya gelir tetkiklerinin yapılmamış olması, nüfus ve gelir tetkiklerinin yapılmamış olması, nüfus ve gelir sayımının yapılmadığını ve kaydının tutulmadığını göstermez. Cizye ve avarızın toplanması ve iltizam için uygun bir fiyatın tespiti, bu gelir kaynaklarının potansiyel getirisini tahmini olarak ortaya koyan tahrirlere dayalı olarak belirlenmiştir. Cizye ve avarız ödeyenlerin sayımı ve imparatorlukta has topraklarının ve kentsel bölgelerin tetkik sonuçları, bunlara bağlı olarak yapılan tahsilatlar ve fiyat teklifleriyle birlikte, Başbakanlık Arşivi'nde maliye bölümü sicil defterinde bulunmaktadır. Burada, ayrıca, giden emirnameler ve tahrir ve vergi tahsili, ayrıca uygulama sürecindeki sorunlar ve aksaklıklara ilişkin dilekçelere verilen cevapları içeren binlerce sicil kaydı muhafaza edilmektedir. Bütün bunlar, bu sicilleri tasnif eden ve kullanan memurların amaçlarına ve icraatlarına ilişkin sürece dair teferruatlı bilgiler vermekte ve bu sürece ışık tutmaktadır. O halde, tahrirlerin sona ermesi, XVII. yüzyılda Osmanlı nüfus ve üretim düzeyini tahmin etmemizi imkânsızlaştırmamaktadır. Bununla birlikte, belge türlerinin çeşitliliği ve bunların pratikte mevcut olan verilerle daha dolaylı olan ilişkisi, bir bakıma görevimizi zorlaştırmaktadır. İlk adım olarak, bu belgelerin niteliğini ve bunların birbirleriyle olan ilişkisini, bunların kaynaklarını ve Osmanlı yönetimine ait belge zinciri içindeki yerlerini tespit etmek yararlı olacaktır. Bundan sonraki adım, belgelerle veriler arasındaki ilişkinin, verilerin kayda geçmeden önce ne tür manipülasyonlara maruz kalmış olabileceğinin ve bu verilerin güvenilirliğinin tespit edilmesidir. Sonunda, elde mevcut olan kayıtların detaylı olarak incelenmesi sonucu, zamansal ve mekânsal değişikliklere ilişkin göstergelerle birlikte, toplam nüfus ve üretim rakamlarının tespiti mümkün olacaktır. Modern çağ öncesinde, Batı Avrupa'da bile (bu hususlarda) genel bir tahminin, büyüklük sırasının ötesinde bir şey beklenmemekteydi; o nedenle, elde edilen verilerin tam anlamıyla kesin olmaması tabiidir. Bu rakamlar, kesinlik taşımasa da, yine de, tarihçilerin ve bu hususta kanaat bildiren yazarların, XVII. yüzyıldaki koşullara ilişkin bakış açımızı şekillendiren maksatlı suçlamaları ve meşum uyarıları yerine, bu dönemdeki toplumsal ve siyasal değişiklikleri daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.*" şeklindeki değerlendirmesi önemlidir. Linda T. Darling (1999). "Malî Belgeler ve Osmanlı Tarihi: Yeni Binyıl İçin Bazı Hedefler", *Osmanlı*, Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 137.

Mesela, bu çalışmadaki mekân olarak Ordu yöresinde daha ziyade Ahmed, Mehmed, Mustafa ve Ali vb. isimlerin kullanılması kişilerin tarihî süreç içinde takip edilebilmesini zorlaştırmıştır. Ancak sürekliliği takip edebilmek için bazı göstergeler dikkate alındığında çok fazla olmasa da sonuca gidilebilmektedir. Bu göstergelerden biri “Bali, Kalender vb.” gibi farklı isimleri takip etmektir. Bir diğeri ise “Ahmed” ya da “Mehmed” gibi benzer isimler dahi olsa, tımar yerlerinin ve hisselerinin sürekli benzer şekilde devam ettiği verileri takip edilebilir. Bir diğer gösterge de tımarlı sipahilerin birçoğunun babasının ismi ile yazıldığı düşünülürse, hisseleri ile beraber bu türden isimlerin izini sürmek olmuştur. Örneğin, “Hasan veled-i Halil” gibi sürekli kullanılacak bir Hasan ismi, baba adı ile farklılaşmıştır. Yine isimlere eklenen “Çavuş” veya “Benam” gibi tabirler de bazı tımarlı sipahileri tarihi süreç içinde takip edilebilir kılmıştır.

Sonuç olarak, *Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defteri* vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin temel yönetim aygıtlarından biri olan tımar sistemine dair mühim bir süreci kesintisiz olarak ortaya çıkarmak mümkündür. Ayrıca, bu defterler Osmanlı tarihçilerine sistemin küçük aktörleri olarak adlandırabileceğimiz tımarlı sipahileri; tımar sistemini oluşturan, birbirlerini etkileyen ve yön veren kişiler olarak yakından tanımak fırsatını sunmaktadır ki; bu durum, sistemi anlama ve sistemin değişim ve dönüşüm sürecini tahlil edebilmek açısından önemlidir.⁸²

⁸² Tımar sistemi içindeki her bir tımarlı sipahiyi, sistemin küçük aktörleri olarak tanımlıyoruz. O halde “aktör” kimdir? Esasen aktör, toplum içinde olan ve toplumsal nitelik kazanan bir bireye verilebilen bir isimken, kendisine toplumun belirlediği roller de biçilen kişidir. Aktör, toplum içinde yaşayan ve toplumdaki etkilenen bir birey olarak, toplum bir role ilişkin beklentilerini değiştirirse, birey de bundan etkilenir. Aktörlerin bir araya gelmesi ve birbirlerinden etkilenmesi sonunda ortaya çıkan varlığa da toplumsal sistem denmektedir. Emre Kongar (2008). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul, s. 32-33.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

İstanbul, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO)

Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri:

DFE.RZ.d. 2, DFE.RZ.d. 15, DFE.RZ.d. 55, DFE.RZ.d.117, DFE.RZ.d. 200,
DFE.RZ.d. 321, DFE.RZ.d. 333, DFE.RZ.d. 381, DFE.RZ.d. 536, DFE.RZ.d. 565,
DFE.RZ.d. 593, DFE.RZ.d. 695, DFE.RZ.d. 808, DFE.RZ.d. 892, DFE.RZ.d. 968,
DFE.RZ.d. 976, DFE.RZ.d. 998, DFE.RZ.d. 1030.

II. Basılı Kaynaklar Ve Araştırmalar

Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Bey Kitaplığı, 2472.

ACUN, Fatma (1999). “Osmanlı Taşra İdaresinde Sistem Yaklaşımı: Karahisar-ı Şarki Sancağı Örneği”, *Osmanlı*, Cilt: , Yeni Türkiye Yayınları, s. 153-161.

AKSU KILIÇ, Leyla (2012). *Tarihi Süreç İçinde Tımar Sistemi: Ordu Yöresi (1455-1839)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı.

AKTAN Coşkun Can- ÇOBAN, Hilmi (2006). “Kamu Sektöründe İyi Yönetim İlkeleri”, *Kurumsal Devlet Yönetimi-İyi Devlet Yönetimi İçin Kurallar ve Kurumlar*, Sermaye Piyasası Kurulu Kurumsal Araştırmalar Serisi No:5, Yayın No: 197,SPK Yayınları, Ankara, s. 17-53.

AYDIN, Bilgin (2004). “XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Tımar Tevcih Sistemi”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXIV, s. 29-35.

AYDIN, H. Veli (2001). “Tımar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler”, *OTAM*, Sayı: 12, s.65-104.

BARKAN, Ömer Lütfi (1993). “Tımar”, *İslam Ansiklopedisi*, C.XII/I, (MEB), İstanbul, s.286-333.

BARKAN, Ömer Lütfi - MERİÇLİ, Enver (1988). *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

BELDİCEANU, Nicoara (1985). *XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Tımar*, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara.

- DARLİNG, Linda T. (1999). “Malî Belgeler ve Osmanlı Tarihi: Yeni Binyıl İçin Bazı Hedefler”, *Osmanlı*, Cilt: 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 136-141.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2002). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 19. Basım, Ankara.
- DOĞAN, Mehmet (2006). *Ankara Sancağı'nda Tımar Sisteminin Dönüşümü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, Emine (2010). “Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3, Issue:11, s. 238-244.
- ERGENÇ, Özer (1999). “Osmanlı Klâsik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar”, *Osmanlı*, Cilt:4, s. 32-39.
- FAROQHİ, Suraiya (2004). “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt: II, Çev.: Ayşe Berktaş, İstanbul, s. 545-757.
- GENÇ, Mehmet (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- IMBER, Colin (2006). *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, Çev.: Şiar Yalçın, İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1988). “Mehmed II”, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, C: VII, İstanbul, s.506-535.
- İNALCIK, Halil (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- KONGAR, Emre (2008). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul, 2008.
- METE, Zekai (1999). “Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât: Sancakbeyi Belge ve Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, XIX, s. 181-221.
- REYHAN, Cenk (2008). *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, İstanbul.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1993); *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt:2, İstanbul.